

ISSN 2522-9303 (Print)
ISSN 2522-9478 (Online)

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ

ECONOMY
OF UKRAINE

2024⁹
(754)

Ідентифікатор медіа R30-02924

<https://doi.org/10.15407/economyukr>

Головний редактор: ГЕЄЦЬ В.М. (д.е.н., проф., академік НАН України)

Заступник головного редактора: КОРНІЄНКО І.В.

Редакційна колегія: АНТОНЮК Л.Л. (д.е.н., проф.), БАЖАЛ Ю.М. (д.е.н., проф.), БАЖЕНОВА О.В. (д.е.н., проф.), БИСТРЯКОВ І.К. (д.е.н., проф.), БОРОДІНА О.М. (д.е.н., проф., академік НАН України), ДАНИЛИШИН Б.М. (д.е.н., проф., академік НАН України), ЄГОРОВ І.Ю. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), ЄФИМЕНКО Т.І. (д.е.н., проф., академік НАН України), ЗАЯЦЬ Т.А. (д.е.н., проф.), ЗВЕРЯКОВ М.І. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), ЗИМОВЕЦЬ В.В. (д.е.н.), ЗЛУПКО Т.С. (PhD, США), ІГНАТЮК А.І. (д.е.н., проф.), КОРАБЛІН С.О. (д.е.н., член-кор. НАН України), КРАВЦІВ В.С. (д.е.н., проф.), КРИСОВАТИЙ А.І. (д.е.н., проф.), КУДРЯШОВ В.П. (д.е.н., проф.), ЛУНІНА І.О. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), ЛУПЕНКО Ю.О. (д.е.н., проф., академік НААН України), МАЗАРАКІ А.А. (д.е.н., проф., академік НАПН України), МОЛДАВАН Л.В. (д.е.н., проф.), НЕДЗЬБОЛКА П. (проф., Польща), НИКИФОРУК О.І. (д.е.н.), ОСАУЛЕНКО О.Г. (проф., д.н. з держуправління, академік НАН України), ОСТАШКО Т.О. (д.е.н., член-кор. НААН України), ПРУС П. (д-р с/г наук, Польща), РАДОШЕВІЧ С. (проф. економіки, Велика Британія), СІДЕНКО В.Р. (д.е.н., член-кор. НАН України), СКРИПНИЧЕНКО М.І. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), ТАРАСЕВИЧ В.М. (д.е.н., проф., член-кор. НАН України), УСТИМЕНКО В.А. (д.ю.н., проф., член-кор. НАН України, член-кор. НАПрН України), ЧІОБАНУ Г. (доц., д-р економіки, Румунія), ШУМСЬКА С.С. (д.е.н.).

Editor-in-Chief: VALERIY HEYETS (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine).

Deputy Editor-in-Chief: IRYNA KORNIIENKO.

Editorial Board: ANTONIUK L. (Doctor of Econ. Sci., Professor), BAZHAL Iu. (Doctor of Econ. Sci., Professor), BAZHENOVA O. (Doctor of Econ. Sci., Professor), BYSTRYAKOV I. (Doctor of Econ. Sci., Professor), BORODINA O. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine), DANYLYSHYN B. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine), YEGOROV I. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), IEFYMENKO T. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine), ZAIATS T. (Doctor of Econ. Sci., Professor), ZVERYAKOV M. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), ZYMOVETS V. (Doctor of Econ. Sci.), ZLUPKO T. (PhD, USA), IGNATYUK A. (Doctor of Econ. Sci., Professor), KORABLIN S. (Doctor of Econ. Sci., Corresponding Member of the NAS of Ukraine), KRAVTSIV V. (Doctor of Econ. Sci., Professor), KRYSOVATYY A. (Doctor of Econ. Sci., Professor), KUDRYASHOV V. (Doctor of Econ. Sci., Professor), LUNINA I. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), LUPENKO Yu. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine), MAZARAKI A. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine), MOLDAVAN L. (Doctor of Econ. Sci., Professor), NIEDZIÓŁKA P. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Poland), NYKYFORUK O. (Doctor of Econ. Sci.), OSAULENKO O. (Doctor of Science in Public Administration, Professor, Academician of the NAS of Ukraine), OSTASHKO T. (Doctor of Econ. Sci., Corresponding member of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine), PRUS P. (Doctor of Agri. Sci., Poland), RADOSEVIC S. (Professor, PhD, Great Britain), SIDENKO V. (Doctor of Econ. Sci., Corresponding Member of the NAS of Ukraine), SKRYPNYCHENKO M. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), TARASEVYCH V. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), USTYMENKO V. (Doctor of Jurid. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine), CIOBANU G. (Associate professor, Doctor of Economics, Romania), SHUMSKA S. (Doctor of Econ. Sci.).

Media ID R30-02924

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України з економічних наук (наказ МОН України від 02.07.2020 р. № 886, спеціальності: 051, 071, 072, 073, 281, 292)

ЗМІСТ

ФІНАНСИ. ПОДАТКИ. ІНВЕСТИЦІЇ

MANTSUROV I., BARVINOK A., STOLIETOVA I. Regulatory policy of the National Bank of Ukraine: problems and ways to improve	3
ЖИБЕР Т.В., ТИМЧЕНКО О.М., СЛАВКОВА А.А. Вплив інституціональних традицій на розвиток інституту розпорядника коштів в Україні	21

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ І ТЕОРЕТИЧНІ
ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

МОЛДАВАН Л.В. Теоретичні засади кооперації у працях М. Тутан-Барановського та їх актуалізація в умовах глобалізаційних процесів і євроінтеграції ...	41
--	----

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ І СОЦІАЛЬНА СФЕРА,
ДЕМОГРАФІЯ ТА ЕКОНОМІКА ПРАЦІ

СТОЖОК Л.Г. Соціально-економічне підґрунтя соціальної вразливості працездатного населення	64
---	----

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ

ZINE M., TERBECHE M. From resistance to readiness: a multidimensional analysis of e-learning in higher education	95
--	----

Редакційна політика та етика	113
------------------------------------	-----

CONTENTS

FINANCE. TAXES. INVESTMENTS

- MANTSUROV Igor, BARVINOK Alina, STOLIETOVA Iryna. Regulatory policy of the National Bank of Ukraine: problems and ways to improve 3
- ZHYBER Tetiana, TYMCHENKO Olena, SLAVKOVA Alla. The impact of institutional traditions on the development of the institution of spending unit in Ukraine 21

HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT AND THEORETICAL PARADIGMS OF THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN ECONOMY

- MOLDAVAN Lyubov. Theoretical foundations of cooperation in the works of M. Tugan-Baranovsky and their relevance under globalization processes and European integration 41

SOCIAL TRANSFORMATIONS AND SOCIAL SPHERE, DEMOGRAPHY AND LABOR ECONOMICS

- STOZHOK Liudmyla. Socio-economic background of the social vulnerability of working-age population 64

PROBLEMS OF EDUCATION

- ZINE Mohamed, TERBECHÉ Mohamed. From resistance to readiness: a multidimensional analysis of *e*-learning in higher education 95

- Editorial policy and ethics 113

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.003>

УДК 336.7

JEL: E58, E61, G01

Igor MANTSUROV, Dr. Sci. (Econ.), Prof.,

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Director

Institute for System Statistical Studies, 20, Antonovycha St., Kyiv, 01004, Ukraine

Extraordinary Professor of the Department of Statistics and Population Studies

University of the Western Cape in the Republic of South Africa

Robert Sobukwe Rd, Bellville, Cape Town, 7535, South Africa

e-mail: imantsurov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1753-0422>

Alina BARVINOK, PhD (Econ.), Senior Researcher

Institute for System Statistical Studies, 20, Antonovycha St., Kyiv, 01004, Ukraine

Researcher of the Department of Statistics and Population Studies

University of the Western Cape in the Republic of South Africa

Robert Sobukwe Rd, Bellville, Cape Town, 7535, South Africa

e-mail: alinabarvinok1990@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8047-3478>

Iryna STOLIETOVA, PhD (Econ.), Associate Professor,

Associate Professor Department of Digital Economy and System Analysis

State University of Trade and Economics, 19, Kyoto St., 02156, Kyiv, Ukraine

e-mail: i.stolietova@knute.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6594-4569>

REGULATORY POLICY OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE: PROBLEMS AND WAYS TO IMPROVE

The qualitative and quantitative characteristics of the monetary and regulatory policy of the National Bank of Ukraine have been analyzed. As a result, it was proved that this policy is a set of managerial measures in the area of money's circulation. In order to implement this policy successfully, the NBU should increase the national banking system's stability level, primarily by maintaining the real value of money.

C i t a t i o n: Mantsurov, I., Barvinok, A., Stolietova, I. (2024). Regulatory policy of the National Bank of Ukraine: problems and ways to improve. *Economy of Ukraine*. 67. 09 (754). 03-20. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.003>

© Publisher PH «Akadempriodyka» of the NAS of Ukraine, 2024. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Keywords: *methodological approach; National Bank of Ukraine; bank management; banking system of Ukraine; monetary policy; stability of prices and the banking system; economic development; credit monitoring mechanism.*

The policy of monetary regulation of Ukraine, as an integral part of the economic policy of any state, is designed, in accordance with its main functions, to ensure a high level of price stability, creating on this basis the conditions necessary for the formation of an economic model with a high and stable level of development and optimal employment. Taking this into account, the policy of regulating the money supply and monetary relations should constantly be the focus of attention not only of academic economists, but also of functionaries of central banks.

It should be emphasized that in the economic literature there are a number of unresolved problems regarding the interaction of various components of monetary and monetary policy in Ukraine, among which a special place is occupied by inflation targeting procedures and determining the impact of monetary and monetary policy on economic growth and maintaining the unemployment rate at a level close to optimal.

In this regard, scientific research into the current situation in the development and implementation of monetary and credit policy in Ukraine should be considered very relevant.

The authors believe that the National Bank of Ukraine (NBU) in its activities should proceed from the priority of achieving and maintaining price stability in society. In turn, the authors propose to define price stability as maintaining the purchasing power of the national currency by maintaining low and stable inflation rates.

According to the authors, in order to achieve and maintain price stability, the National Bank of Ukraine should apply a special inflation targeting regime. The essence of this regime is the public announcement of the maximum level of growth in the value of the consumer price index and the obligations of the National Bank to achieve these goals in the planning horizon under consideration.

As strategic tools for maintaining price stability, the National Bank of Ukraine proposes to use existing monetary instruments, the main of which, as is known, are the interest rate and the discount rate. At the same time, the operational goal of the monetary policy of the National Bank is to maintain interbank rates in the national monetary unit at a level close to the key rate. As is known, an indicator of the level of interbank interest rates in national currency is the Ukrainian Index of Interbank Interest Rates on Loans and Deposits in National Currency (MIS).

Having carried out the appropriate analysis, the authors dare to assert that today the banking system of Ukraine has excess liquidity. In such a situation, in order to more flexibly respond to changes in the liquidity of the Ukrainian banking system, it is proposed to introduce changes to regulate the flexibility of the monetary policy structure. Such modernization, according to the authors, will contribute to the effective implementation of the operational goals of the National Bank even in conditions of unstable liquidity.

The purpose of this article is to provide a comprehensive understanding of the current state of economic research in this area, reflect the results of scientific research conducted by the authors in this specific area, draw appropriate conclusions and identify directions for future scientific research.

The scientific goals of the study are to analyze the patterns of formation of the components of the NBU regulatory policy, trends in its changes and the consequences to which these changes lead. First of all, in terms of the dynamics of the general economic indicators in Ukraine. Based on the general purpose of the article and its more detailed and specific scientific goals, the article's object and subject are determined. **The object of study** is the regulatory policy of the National Bank of Ukraine. **The subject of the article** is the various components of this regulatory policy, namely, monetary, fiscal and credit instruments in their conditionality and interaction. **The scientific novelty of the article and its practical significance** lie in the quantitative and qualitative assessment of trends in the parameters of the NBU's regulatory policy changes and the analysis of the corresponding socio-economic consequences that these changes result in.

The article provides an in-depth analysis of modern economic literature devoted to the development and implementation of monetary policy in developing countries, in particular in Ukraine. One of the key issues that the authors paid attention to was assessing the effectiveness of monetary policy. Since the end of the last century, there has been a serious theoretical discussion in the scientific literature about the interaction of central banks and governments, as well as about the coordination between monetary and fiscal authorities. It is noted that central banks are more focused on limiting inflation, while governments are primarily concerned with the problems of economic growth, the level of public debt and its share in GDP. At the same time, the effectiveness of control over both variables depends on the level and effectiveness of coordination of actions of governments and central banks (Smaghi, Casini, 2000).

Unfortunately, this coordination does not always lead to the desired results. The reason for this should be sought in the relationship between different government bodies in relation to each other. For example, K.G. Silva and F.V. Vieira (2017) argued that when monetary policy dominates fiscal policy, the dominant role is played by those authorities whose responsibilities include controlling inflation and, accordingly, the volume of money emission. However, if fiscal policy dominates monetary policy, then the relevant authorities responsible for implementing this policy lose some of their influence in terms of regulating the level of inflation.

Developing this conceptual approach, scientists S. Aiyagari and M. Gertler (1985) introduced a distinction between Ricardian and non-Ricardian economic models that determine the economic policies of governments. In the first conceptual model, the authority responsible for monetary policy determines the volume of the money supply and, accordingly, the price level. Thus, the government as a whole must achieve a budget surplus that can guarantee repayment of the original debt amount and, as a result, financial solvency.

American macroeconomists E. Leeper and T. Davig (2009) assess the effectiveness of the financial policies of the United States based on the use of Markov models. The results of their paper highlight the fact that assessing the impact of fiscal stimulus is impossible without an aggregate study of monetary and fiscal policy. Following the scientific position of E. Leeper and T. Davig, the government fiscal policy can be either “active” or “passive”. The level of activity of this policy depends on how intensely it influences the dynamics of the volume of public debt. The “active body” of power avoids large amounts of this debt by defectively setting its maximum volume. The policy of the “passive body” depends on the current state of public debt. And it is aimed at eliminating negative consequences if this volume is extremely large and, as a result, puts the economy into a state of shock.

Economists F.M. Taylor and M. Haga assess the policy response to the so-called “Taylor rule,” which was in place to control inflation in the United States in the early 1990s. These scientists are joined by representatives of another school — S. Ghatak and T. Moore (2016), which describe changes in the instruments that regulate inflation growth and its relationship with the dynamics of real GDP. The main purpose of these changes is to enable governments to succeed in limiting the price level and the gap with GDP dynamics.

Analyzing the results of studies in the field of fiscal policy and its sustainability, the authors conclude that they mainly analyzed two main indicators, namely, the size of the debt and the primary balance. For example, the economist H. Bona (1998) proved that the US primary budget surplus is an increasing function that positively describes the ratio of public debt to GDP.

Researchers J. Gali and R. Perotti (2003) analyzed how the Maastricht Treaty and the SGP changed fiscal policy in the EMU countries. Moreover, it was proven that EU governments increased their primary budget surpluses after increasing the outstanding amount of public debt. For this purpose, apparently, primary budget surpluses are used.

Polish economists M. Brzozowski and J. Siwiska-Gorzela (2010) assess the impact of the government’s fiscal behavior on the level of volatility of the state’s tax and budget policy. In particular, these authors find that fiscal balance and debt constraints have different effects on fiscal volatility. Thus, fiscal balance restrictions help increase volatility, while debt restrictions help reduce it.

All these results prove that a balanced tax and budget model is a factor in stabilizing monetary policy. Analyzing monetary policy, authors note that the result of its activities is, first of all, interest rates of central banks. This conclusion can be drawn, in particular, by analyzing the scientific position of K. Altavilla (2003), who assesses how the European Central Bank (ECB) controls the dynamics of interest rates when changing the volume of GDP, inflation and the exchange rate. The scientist concluded that the ECB’s reaction is more reasonable and effective if it begins to use a “lagged interest rate” and projected changes in the inflation rate.

Finance macroeconomists K. Reinhart and K. Rogoff (2008) developed a panel reaction estimation model based on the already mentioned Taylor rule to

analyze the quality and effectiveness of European monetary policy. As a result of applying this model, the authors find a significant change in interest rates only in cases of regional, that is, European inflation.

Financiers W. Clausen, B. Hayo (2002) also examine the short- and medium-term implications of asymmetric European monetary policy for Germany, Italy and France. Moreover, their research results lead to the conclusion that an uncoordinated change in monetary policy applied to the eight major EMU countries could lead to an asymmetric response due to differences in national economic structures.

Latin American economists J.P. Andrade and M. Pires (2011) study the effectiveness of Brazilian monetary policy during the *Real Plan*. The results of their study provide new insights into how monetary policy might operate in the case of indexed bonds. The authors argue that the wealth spillover effect acts as an important transmission channel for monetary policy, although a high proportion of indexed bonds may offset this role.

In order to study the interaction between monetary and fiscal policy, K. Beetsma and H. Jensen (2005) analyze the interaction between the components of these blocks, proving that a monetary union, using the concept of “sticky prices”, simultaneously received the cumulative effect of several fiscal rules.

Financiers K. Leith and von L. Thadden (2008) study the interaction between different components of the financial policies of central banks within the framework of the already mentioned non-Ricardian model. As a result, the authors conclude that the volume of public debt plays an important role in the policy-making process. Moreover, without limiting the maximum level of this variable, it is impossible to determine the effectiveness of both fiscal and monetary policy rules in ensuring the dynamic level of economic equilibrium.

Portuguese professor-economist from University of Lisbon S. Lagoa (2016) assesses the reasons for differences in inflation rates between eurozone countries in the period 1998—2008 and shows that it is the levels of exchange rates, and not real indicators of labor costs, that are the main factor determining the dynamics of the inflation rate. In addition, based on the results of his research, the author also offers an interesting discussion regarding the interaction of monetary and fiscal policies and their level of effectiveness during the financial crisis and subsequent periods.

American forecasters from the John Hopkins University F. Bianchi and K. Ilut (2017) also applied Markov models to the study of the US economy as a means of assessing changes in the interaction of monetary and fiscal policies. A “passive” monetary policy was proven during the 1960—1970s of the last century and a transition to a more “active” policy was demonstrated starting from the mid-1980s.

A similar approach was proposed by Portuguese professors A. Afonso and P. Toffano (2013), University of Lisbon, who found that the UK had a more “active” fiscal model, while Germany’s fiscal regimes were generally less active. As a result, a higher level of financial stability has been achieved in Germany.

The same result was obtained in Italy, where, on the eve of the creation of the EMU, more passive fiscal behavior was observed.

Providing new insight into the highly relevant topic of the interaction of monetary and fiscal policies, Finish macroeconomist M. Haga (2015), professor from the Helsinki University, finds an inverse relationship between the level of dependence of central banks and the dynamics of budget cycles. In other words, more dependent central banks simultaneously play a more passive monetary role in the face of fiscal policies pursued by national governments.

Summarizing the review of modern economic literature devoted to the problem under consideration, the authors would like to formulate a consolidated point of view regarding the strengths and weaknesses of those publications that became the theoretical basis of this article. The authors do not fully agree with the scientific position of E. Leeper and T. Davig (2009), who proposed dividing government fiscal policy into “active” and “passive”. **According to the authors’ scientific point of view, any government policy, including fiscal, should be: A. balanced and, as a result, B. flexible.** Depending on the current economic situation inside and outside the country, the ratio between “active” and “passive” instruments can and should change.

Economists F.M. Taylor and M. Haga assess the policy response to the so-called “Taylor rule,” which was in place to control inflation in the United States in the early 1990s. These scholars are joined by representatives of another school, Ghatak and Moore (2016), who describe changes in the instruments for regulating inflation growth and its relationship with the dynamics of real GDP. The main purpose of these changes is to enable governments to succeed in limiting price levels and the gap with GDP dynamics.

Thus, the authors to a certain extent, although not completely, share the scientific position of two American economic schools’ representatives, namely, — F.M. Taylor and M. Haga, on the one hand, and M. Ghatak and J.H. Moore, on the other. **This position provides for a balanced combination of actions by state regulation of the economy instruments, providing for the solution of a dual task — namely, limiting the level of inflation and stimulating economic growth.**

This strategy is very close to the position of H. Bon (1998), who analyzed the relationship between the dynamics of public debt and GDP in the US economy. **The authors fully share the position of these famous economists.**

The authors argue that Polish economists M. Brzozowski and J. Siwiska-Gorzalak (2010) essentially extend this same view by demonstrating how fiscal balance constraints help increase the volatility of government tax and budget policy, while debt limits help reduce it. One cannot but agree with this.

The authors made an attempt, following the methodology of the prominent Italian economist C. Altavilla (2003), to develop approaches to statistical modeling of the “lagged interest rate” and predict on this basis changes in the level of inflation in Ukraine. The results of the analysis demonstrate a fairly high level of adequacy of this model.

The authors allow themselves to disagree with economists C. Reinhart and K. Rogoff (2008), who, based on the developed group reaction assessment model, prove that a significant change in interest rates can affect the dynamics of economic development only in certain regions. The authors believe that in addition to regional peculiarities in terms of the consequences of changes in interest rates, they can and do exist. ***However, according to the authors, this does not exclude the presence of a fundamental component, the influence of which seems to be much more significant.***

At the same time, it should be noted that the distinction between the fundamental and regional components is highly theoretical and practical, but is the goal of another study.

Research performed by Portuguese professor-economist S. Lagoa (2016), as well as financiers K. Leith and von L. Thadden, who assess the reasons for differences in inflation rates between eurozone countries in the period 1998—2008 studies the interaction between various components of the financial policies of central banks of different countries. The results of these scientific studies only confirm the idea of the authors of this article.

The authors are in absolute agreement with financiers K. Beetsma and H. Jensen (2005), who analyze the interaction between the components of the monetary and monetary policy blocks, arguing that using the concept of “sticky prices”, ***it is possible to simultaneously obtain the cumulative effect of several fiscal rules, which leads to significant revival of economic dynamics.***

Moreover, the authors believe and have repeatedly expressed the idea that in conditions of crisis, and even more so, war, state regulation of prices should become one of the priorities of the government's economic policy.

The authors cannot agree with macroeconomist M. Haga, who believes that in most countries central banks simultaneously play a more passive monetary role in the face of fiscal policies pursued by national governments. According to the authors, one example of a country where the opposite trend is observed is Ukraine.

Concluding this section, the authors would like to strongly recommend that the National Bank of Ukraine Ukrainian considers a possibility to use scientific recommendations formulated by the statistician I. Mantsurov. These conceptual recommendations introduce the following system of measures that the National Bank of Ukraine should follow during the war:

1. All areas of the NBU's work should be aimed at maintaining the stability of the national economy.
2. The regulatory policy system of the National Bank of Ukraine, including monetary policy, should be aimed at restoring lending to the economy, primarily its real sector.
3. Contribute to the further development of the financial services market.
4. Increase the level of cyber protection of the financial sector.
5. Improve partnership and interaction with stakeholders of the National Bank and commercial banks (Mantsurov, 2015; Mantsurov, 2013).

METHODOLOGY AND DATA USED

The study uses the annual time series data of annual bank rate of the National Bank of Ukraine and Consumer Price Index, 1992—2023. The variables used in the analysis were obtained from several official sources of information, particularly from Ministry of Economy of Ukraine¹, State Statistical Service Ukraine², National Bank of Ukraine (NBU), World Bank³, European Central Bank (ECB)⁴, Eurostat⁵, as well. Common types of research methodology include quantitative and qualitative research methods, mixed-method research, experimental and case study research have been used.

RESULTS AND DISCUSSION

According to the basic principles of scientific research, they must begin with the formation of a terminological apparatus. Following this requirement, the authors define the financial, monetary and tax policies of the state, which, in their opinion, is a system of regulatory instruments and procedures that are used by the country's central bank to control the volume of money supply, interest rates and stimulate economic growth.

In accordance with its powers, the National Bank of Ukraine, based on strategic decisions, ensures price stability both through the use of an inflation targeting regime and through the use of a floating exchange rate of the hryvnia.

Thus, the NBU's monetary policy is based on the key rate as the main regulatory instrument in order to maintain price stability. There are certain rules and procedures that are designed primarily to implement monetary control. From a conceptual point of view, when we talk about banking control, we must mean regulation and supervision. This is precisely what is required by the so-called prudential rules that regulate the safety, reliability and stability of the functioning of supervised institutions. The main purpose of these rules is to ensure that the banking sector and its institutions fulfill their functions in the economy. At the same time, all these institutions must remain solvent and sufficiently liquid.

The bank (discount) rate is the key rate of the NBU, which is the main indicator of the effectiveness of monetary policy and a benchmark for the cost of attracted and placed funds for the state, commercial banks and other participants in the country's money market. The key rate is set on the basis of a comprehensive analysis and forecast of macroeconomic, monetary and financial events prepared by the NBU.

By setting the level of the key rate, the central bank provides commercial banks with a reference point for the cost of short-term resources. Based on this indicator, banks then set the cost of deposits and loans to their customers.

¹ *Ministry of Economy of Ukraine*. URL: <https://www.me.gov.ua/?lang=en-GB>

² *State Statistics Service of Ukraine*. URL: <https://ukrstat.gov.ua>

³ *World Bank Group*. URL: <https://databank.worldbank.org/>

⁴ *European Central Bank*. URL: <https://www.ecb.europa.eu/stats/html/index.en.html>

⁵ *Eurostat*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat>

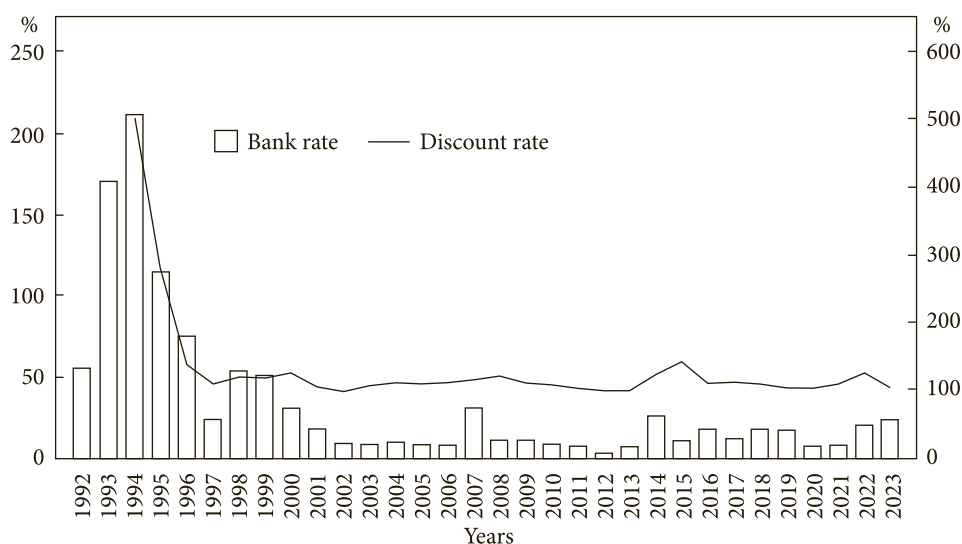

Fig. 1. Dynamics of the annual bank and discount rates of the National Bank of Ukraine, 1992—2023. The left scale characterizes the annual change in the bank rate, %, while the right one, — also the annual dynamics of the discount rate, %

Source: developed by the authors based on: *Ministry of Finance of Ukraine data*. URL: <https://index.minfin.com.ua/economy/index/inflation/>

Average annual discount rate of the National Bank of Ukraine, 1992—2023, %

Year	Bank rate	Year	Bank rate	Year	Bank rate	Year	Bank rate
1992	55.0	2000	30.8	2008	11.0	2016	17.3
1993	170.0	2001	18.3	2009	10.6	2017	11.8
1994	211.4	2002	9.1	2010	8.6	2018	17.3
1995	114.4	2003	8.2	2011	7.5	2019	16.7
1996	75.1	2004	9.5	2012	3.3	2020	7.4
1997	24.0	2005	8.5	2013	7.3	2021	7.7
1998	53.8	2006	8.0	2014	26.6	2022	20.7
1999	50.7	2007	30.8	2015	11.0	2023	23.7

Source: developed by the authors based on: *National Bank of Ukraine*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/monetary/archive-rish>

Changes in the NBU discount rate for the period 1992—2023 are presented in Table. As evidenced by the data in Table, over 30 years the NBU, focusing on the global situation in the world economy and the state of the national economy, has significantly changed the value of the discount rate. The minimum annual average was recorded in 2013 (3.3%), and the maximum in 1994 (221.4%). Last year, the National Bank of Ukraine (NBU) sharply increased the discount rate from 10 to 25%. Accordingly, interest rates on certificates of deposit increased. In 2022, commercial banks began to receive an interest rate on them of 23% (NBU discount rate minus 2%).

More visible the corresponding data are presented in the Figure 1.

The authors believe and strongly recommend that the NBU pays special attention not only to an isolated change in the discount rate, but to the results of a qualitative analysis of these changes in relation to other indicators of the bank's activities and general economic indicators. It is this approach that makes it possible to systematically ensure the NBU's function of determining the level of the discount rate depending on the state of the world financial markets and the macroeconomic situation in the country.

The authors convincingly prove that the volume of bank investments in NBU certificates of deposit increased in 2022 from UAH 95 billion at the beginning of the year to UAH 456 billion at the end, or almost 5 times. According to the authors, this huge amount of almost half a trillion hryvnia (more than 10 billion dollars) is liquidity withdrawn from the economy. At the same time, the interest accrued on them (more than UAH 40 billion last year) represents a net emission of the Central Bank, carried out in the interests of a group of commercial banks. In other words, to pay interest on certificates of deposit, the NBU actually "printed" 40 billion UAH.

Thus, the NBU acts as a "vacuum cleaner", pulling money from the economy that it so crucial needs for defense.

According to official NBU statistics, in 2022 it purchased war bonds worth more than UAH 400 billion from the Ministry of Finance (as part of the so-called quasi-fiscal dominance). These funds entered the economy through budget financing and partially settled in banks. However, with the help of certificates of deposit, 480 billion UAH were withdrawn from monetary circulation, which is 80 billion UAH more.

In other words, during a war and an unprecedented economic crisis, the NBU has a positive balance of operations in the liquidity market. Undoubtedly, this phenomenon is "unique" in modern, and not only modern, economic theory and historical practice. At the very least, the analysis shows that throughout the twentieth century, in all countries that participated in wars in one way or another, the central bank became the lender of last resort for the market and government.

Thus, the authors make an important conceptual conclusion that in conditions of war, the National Bank becomes a transit hub for pumping profits from the budget, which has a significant deficit, into the banking system. It is quite clear that the current policy of the NBU essentially condones commercial banks, which during the war receive 85 billion UAH of income practically out of thin air, due to the targeted emissions of the Central Bank (which, by the way, directly affects inflation dynamics).

Since May 2019, due to moderate inflation risks, the NBU has been gradually reducing the key rate, and today it is set at 6%. Accordingly, banks began to reduce rates on deposits and loans. If in July 2022 the average interest rate on business loans was 18%, then in July 2023 the cost of borrowing for them fell to less than 10%.

In addition to the cost of resources for the bank, the level of risk on loans affects interest rates. Basically, credit risk is taken into account — the risk of

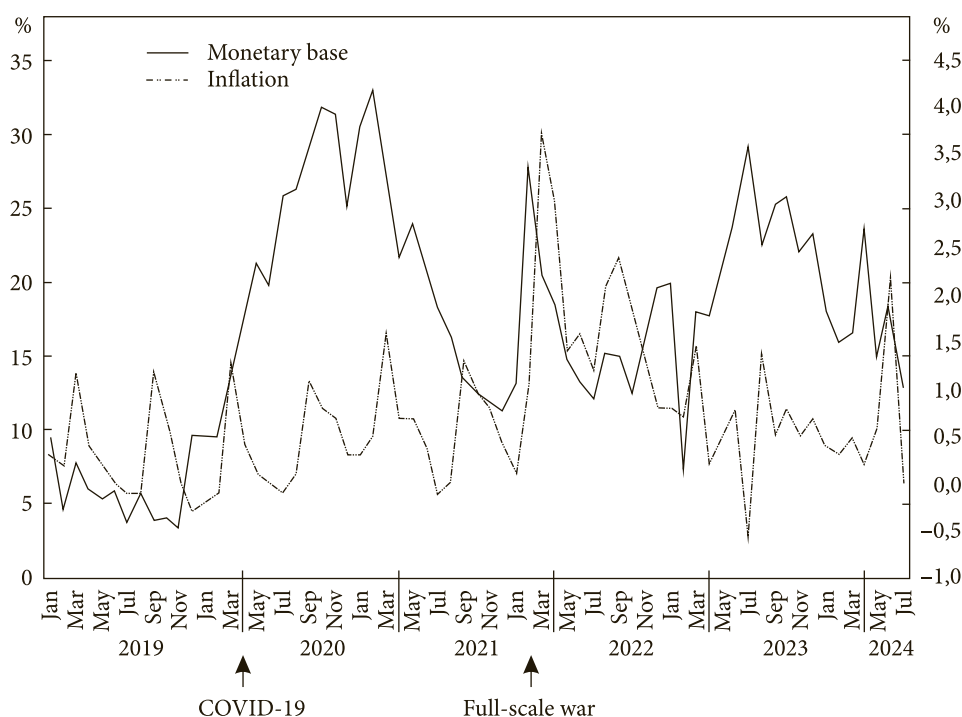

Fig. 2. The influence of the monetary base on inflation rate. The left scale characterizes the quarterly change in the monetary base, %, while the right one, — also the quarterly dynamics of the inflation rate, %

Source: developed by the authors based on: *Ministry of Finance of Ukraine data*. URL: <https://index.minfin.com.ua/economy/index/inflation/>

non-repayment of funds. Therefore, the cost of the loan will be different for different groups of borrowers depending on their likelihood of repayment.

For example, interest rates on loans to subsidiaries of international corporations, which, in addition to a strong financial position, also have the support of parent companies, decreased the most — to 7% in August 2020. The term of the loan is also important because by providing funds for a longer period, banks take on higher risks and therefore include compensation for these risks in the cost of the loan. Higher long-term borrowing costs reflect banks' uncertainty about macroeconomic developments and future borrowing costs. The high cost of short-term loans for current needs and its low correlation with the central bank rate is characteristic not only of Ukraine. For example, in the US, the average effective interest rate on card loans currently exceeds 15%, despite the fact that the Federal Reserve rate (equivalent to the NBU rate in the US) is close to zero.

According to the authors, there are currently no fundamental obstacles to further reducing loan rates. At the same time, it is important to understand that it will take time for improved macroeconomic conditions and key interest rate changes to finally impact the cost of credit for end users, be they businesses or individuals.

Simultaneously with the introduction of a key rate of 25% (2022) or even 20% (2023), bank lending moved from growth to decline. Its level decreased by a tenth, and the latest monthly data showed a further decrease due to an increase in the cost of loans by another UAH 10 billion. The NBU justifies itself by arguing that such a cooling of the economy is a necessary sacrifice to overcome inflation, and that this course is in line with the global trend of unprecedented rate hikes to combat global inflation. And with this policy, despite the NBU's arguments against lowering the rate, inflation does not increase in other countries. And in Ukraine, the key rate is still close to inflation.

Many other factors distort the inflation curve. For instance, the noticeable inflation rate distortion was caused by COVID-19 lockdown measures (2020) and declining of a consumer demand in 2022 as a result of a full-scale russian invasion. Both of these decreases are consequences of an atypical weakening of inflation due to the slowing of the velocity of money. At the same time, the overall picture remains the same, and the dominant influence of monetary base on rate of inflation is still clearly visible (Fig. 2).

As for the key rate, it remained in a supporting role. This is evident from the fact that the relay of rate surplus began a little bit later than the monetary base unwinds, i.e., when monetary easing was followed by tightening.

Taking this into consideration, the authors draw two very serious conceptual conclusions:

A. That the inflation curve reveals (both increasing and decreasing) were dictated only by a contraction in the money supply;

B. That the standard rule of keeping the key rate above or at the inflation level no longer applies in unstable force majeure situations.

As a result, the key rate plays a minimal role throughout the 2019-2024 years until the period when inflation approaches the target under the influence of more powerful factors/instruments. As Figure 2 shows, the current stabilization of inflation is largely due to the previous temporary stabilization of the monetary base, although the NBU hastened to attribute this to the very dubious "success" of the 25% rate.

At the same time, the NBU with the same persistence exaggerates the influence of the key rate. The authors are absolutely sure that "tight" monetary policy was mistakenly equated only with a high key rate. This has led to the NBU using a high key rate in a futile attempt to block the more powerful offsetting effect of money, and inflation, which is actually caused by money, is used as an excuse to keep the rate high. And this vicious circle has been going on for many years.

In addition, the presence in Ukraine of the aforementioned force majeure, leveling the impact of the key rate on prices, is doubly obvious: along with a change in the money supply, we also have a reduction in the commodity supply due to destruction caused by a full-scale war.

Moreover, despite the declared goal of fighting inflation, the key rate actually ***contributes to an increase in inflation***. First, hypothermia leads to a reduction in marketable mass in addition to the reductions associated with the war.

Secondly, the issuance of certificates worth 40 billion hryvnia increased the money supply and increased inflation by about 5%.

Thus, both theory and practice have confirmed that in extreme force majeure situations, the principle of “rates above or at the level of inflation” (a positive rate in real terms) loses its force, since inflation is dictated by the money supply and other powerful factors.

However, for obvious reasons, the IMF cannot yet indicate exactly what these extreme situations are that neutralize the impact of the rate on inflation. Obviously, the experience will be generalized and recommendations will be developed later. The NBU considered that we do not have an extreme situation; the key rate may remain the main tool for fighting inflation, and the rule “the lower the rate, the higher the inflation” also remains unshakable.

And if this hypothesis is confirmed, then soon all other countries will also discover the opportunity to move even more boldly to ultra-low rates and low economic cooling. And Ukraine can take advantage of this like no other, since the reduction in the supply of goods as a result of full-scale aggression has further paralyzed the impact of the discount rate on inflation and more. And now the speed can be determined solely on the basis of minimizing its destructive cooling effect.

CONCLUSIONS

As conclusions and recommendations from this article, it is worth noting that the use of interest rate policy as a tool for regulating the banking system gives the National Bank and the Government a number of advantages, including:

A. Ease of implementation: to change the course of monetary policy, the National Bank of Ukraine resorts to raising or lowering the discount rate.

B. Predictability of results: a decrease in the discount rate leads to an increase in the level of liquidity of the banking system, and vice versa.

C. Speed and ease of correction of results: corrections can be made quickly and easily by taking the opposite action.

The results of the analysis carried out in the article allow us to draw the following conceptual conclusions.

1. Interest rate policy is an effective tool for regulating the banking system, in particular the credit potential of the bank. Rising interest rates change the attractiveness of some government investment strategies. The analysis suggests that this leads investors to sell off their most liquid assets, reducing the liquidity of their portfolios.

In a wartime environment, high interest rates coupled with uncertain growth prospects could trigger a revaluation of asset prices and create the risk of further tightening of financial conditions for other investors, including foreign investors. This could pose risks to Ukraine's financial stability due to tightening financial conditions, sharp fluctuations in asset prices and reduced confidence in the global banking system, as well as trade and financial spillovers.

The analysis shows that the measures taken by the NBU to hedge risks associated with rising interest rates are based on assumptions about the future path and volatility of interest rates and do not fully protect investors from the risks associated with higher and more volatile interest rates. **Losses caused by high interest rates have already weakened the balance sheets of some large corporations and may continue to do so.**

2. The decision to apply expansionary or restrictive policies depends on the financial market conditions and the socio-economic situation in the country. As is known, the main goal of expansionary policy is to increase aggregate demand to compensate for the deficit in private demand. Expansionary policies aim to increase business investment and consumer spending by injecting money into the economy, either through direct spending on government deficits or by increasing lending to businesses and consumers.

Based on the results of the analysis carried out by the authors of this article, it is necessary to conclude that the Government of Ukraine does not use the instrument of this policy. If only because the government is not pursuing policies that provide people with more money. This can be achieved through reductions in, for example, public utility costs and direct taxes, which is provided for by expansionary fiscal policy. This could help increase the money supply and stimulate global public demand.

Additionally, for example, the Ukrainian government could increase discretionary government spending by pumping more money into the economy through government contracts, such as for weapons production. Plus, it can lower taxes and leave more money in the hands of people, who will then continue to spend and invest.

After the war ends, as Ukraine enters a phase of economic growth, the government may increase spending on infrastructure projects, social programs and other initiatives to increase demand and stimulate economic growth.

3. The optimal discount rate should provide an effective solution to such problems as ensuring an adequate level of bank liquidity, banking institutions, balancing the demand and supply of money, stimulating the issuance of loans to the real sector of the economy, and increasing the competitiveness of the domestic banking system. The authors stress that it is necessary to develop a strategy for managing the country's liquidity, including its foreign exchange reserves, and it is necessary to formulate specific policies on aspects of liquidity management, such as the size of assets, their structure, approach to managing liquidity in various currencies, etc.

A strategy must also be agreed with international creditors to restructure the debt and address potential liquidity threats for both parties.

4. Given the negative side effects of interest rate caps, it is worth considering alternative ways to lower interest rates. The optimal solution always depends on the political goals that the country's top leadership sets for the NBU and the Government.

If the intended policy goal is to reduce the overall cost of credit in the economy or its individual sectors (types of economic activity), alternative solutions should be based on the reasons for the excessively high rates, for example, lack of competition, the presence of excessive risk, a number of macroeconomic considerations.

To this end, the authors propose to create an effective credit monitoring mechanism, the activities of which will be aimed at analyzing data on the reasons for setting excessively high rates, as well as on trends occurring in other countries.

REFERENCES

- Smaghi, L., Casini, C. (2000). Monetary and fiscal policy co-operation: Institutions and procedures in EMU. *Journal of Common Market Studies*, 38(3). 375-391. <https://doi.org/10.1111/1468-5965.00226>
- Silva, C., Vieira, F. (2017). Monetary and fiscal policy in advanced and developing countries: An analysis before and after the financial crisis. *The Quarterly Review of Economics and Finance*. Vol. 63. P. 13-20. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2016.04.013>
- Aiyagari, S., Gertler, M. (1985). The backing of government bonds and monetarism. *Journal of Monetary Economics*. Vol. 16. Iss. 1. P. 19-44. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(85\)90004-2](https://doi.org/10.1016/0304-3932(85)90004-2)
- Leeper, E., Davig, T. (2011). Monetary-fiscal policy interactions and fiscal stimulus. *European Economic Review*. Vol. 55. Iss. 2. P. 211-227. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2010.04.004>
- Ghatak, S., Moore, T. (2011). Monetary policy rules for transition economies: An empirical analysis. *Review of Development Economics*. Vol. 15. Iss. 4. P. 714-728. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9361.2011.00638.x>
- Galí, J., Perotti, R. (2003). Fiscal policy and monetary integration in Europe. *Economic Policy*. Vol. 18. Iss. 37. P. 533-572. <https://doi.org/10.3386/w9773>
- Brzozowski, M., Siwiska-Gorzela, J. (2010). The impact of fiscal rules on fiscal policy volatility. *Journal of Applied Economics*. Vol. 13. P. 205-231. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(10\)60010-4](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(10)60010-4)
- Altavilla, C. (2003). Assessing monetary rules performance across EMU countries. *International Journal of Finance and Economics*. Vol. 8. Iss. 2. P. 131-151. <https://doi.org/10.1002/ijfe.199>
- Reinhart, C., Rogoff, K. (2008). This time is different: Eight centuries of financial folly. Princeton, NJ, Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400831722>
- Clausen, V., Hayo, B. (2002). Monetary policy in the Euro area — Lessons from the first years. No. 103. Royal Economic Society Annual Conference 2003. <https://doi.org/10.2139/ssrn.313779>
- Andrade, J., Pires, M. (2011). Implications of public debt indexation for monetary policy transmission. *Journal of Applied Economics*. Vol. XIV. No. 2. P. 257-268. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(11\)60014-7](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(11)60014-7)
- Beetsma, R., Jensen, H. (2005). Monetary and fiscal policy interactions in a micro-founded model of a monetary union. *Journal of International Economics*. Vol. 67. Iss. 2. P. 320-352. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2005.03.001>
- Leith, C., von Thadden, L. (2008). Monetary and fiscal policy interactions in a new Keynesian model with capital accumulation and non-Ricardian consumers. *Working*

- paper series of *Economic Theory*. No. 140(1). P. 1-40. <https://doi.org/10.1016/j.jet.2007.07.005>
- Lagoa, S. (2016). Determinants of inflation differentials in the Euro area: Is the new Keynesian Phillips curve enough? *Journal of Applied Economics*. No. 20(1). P. 75-103. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(17\)30004-1](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(17)30004-1)
- Mantsurov, I. (2015). Post-War successful rehabilitation of Ukraine in the framework of Constitutional and Institutional Changes. *Modeling and Information Systems in Economics: Collection of Scientific Papers*. No. 91. P. 36-44. URL: https://www.academia.edu/70962615/Post_War_successful_rehabilitation_of_Ukraine_in_the_framework_of_Constitutional_and_institutional_changes
- Mantsurov, I. (2011). Institutional planning in the system of state regulation of the economy. Kyiv. 655 p. [in Ukrainian].
- Bianchi, F., Ilut, C. (2017). Monetary/fiscal policy mix and agent's beliefs. *Review of Economic Dynamics*. Vol. 26. P. 113-139. <https://doi.org/10.1016/j.red.2017.02.011>
- Afonso, A., Toffano, P. (2013). Fiscal regimes in the EU. European Central Bank. *Working Paper series*. No. 1529. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2239160>
- Haga, M. (2015). On central bank independence and political cycles. *Journal of Applied Economics*. Vol. 18. P. 267-296. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(15\)30012-X](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(15)30012-X)

Received on June 10, 2024

Reviewed on June 28, 2024

Revised on July 16, 2024

Signed for printing on July 22, 2024

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Smaghi, L., Casini, C. (2000). Monetary and fiscal policy co-operation: Institutions and procedures in EMU. *Journal of Common Market Studies*, 38(3). 375-391. <https://doi.org/10.1111/1468-5965.00226>
- Silva, C., Vieira, F. (2017). Monetary and fiscal policy in advanced and developing countries: An analysis before and after the financial crisis. *The Quarterly Review of Economics and Finance*. Vol. 63. P. 13-20. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2016.04.013>
- Aiyagari, S., Gertler, M. (1985). The backing of government bonds and monetarism. *Journal of Monetary Economics*. Vol. 16. Iss. 1. P. 19-44. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(85\)90004-2](https://doi.org/10.1016/0304-3932(85)90004-2)
- Leeper, E., Davig, T. (2011). Monetary-fiscal policy interactions and fiscal stimulus. *European Economic Review*. Vol. 55. Iss. 2. P. 211-227. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2010.04.004>
- Ghatak, S., Moore, T. (2011). Monetary policy rules for transition economies: An empirical analysis. *Review of Development Economics*. Vol. 15. Iss. 4. P. 714-728. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9361.2011.00638.x>
- Galí, J., Perotti, R. (2003). Fiscal policy and monetary integration in Europe. *Economic Policy*. Vol. 18. Iss. 37. P. 533-572. <https://doi.org/10.3386/w9773>
- Brzozowski, M., Siwiska-Gorzela, J. (2010). The impact of fiscal rules on fiscal policy volatility. *Journal of Applied Economics*. Vol. 13. P. 205-231. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(10\)60010-4](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(10)60010-4)
- Altavilla, C. (2003). Assessing monetary rules performance across EMU countries. *International Journal of Finance and Economics*. Vol. 8. Iss. 2. P. 131-151. <https://doi.org/10.1002/ijfe.199>

- Reinhart, C., Rogoff, K. (2008). *This time is different: Eight centuries of financial folly*. Princeton, NJ, Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400831722>
- Clausen, V., Hayo, B. (2002). Monetary policy in the Euro area — Lessons from the first years. No. 103. Royal Economic Society Annual Conference 2003. <https://doi.org/10.2139/ssrn.313779>
- Andrade, J., Pires, M. (2011). Implications of public debt indexation for monetary policy transmission. *Journal of Applied Economics*. Vol. XIV. No. 2. P. 257-268. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(11\)60014-7](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(11)60014-7)
- Beetsma, R., Jensen, H. (2005). Monetary and fiscal policy interactions in a micro-founded model of a monetary union. *Journal of International Economics*. Vol. 67. Iss. 2. P. 320-352. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2005.03.001>
- Leith, C., von Thadden, L. (2008). Monetary and fiscal policy interactions in a new Keynesian model with capital accumulation and non-Ricardian consumers. *Working paper series of Economic Theory*. No. 140(1). P. 1-40. <https://doi.org/10.1016/j.jet.2007.07.005>
- Lagoa, S. (2016). Determinants of inflation differentials in the Euro area: Is the new Keynesian Phillips curve enough? *Journal of Applied Economics*. No. 20(1). P. 75-103. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(17\)30004-1](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(17)30004-1)
- Mantsurov, I. (2015). Post-War successful rehabilitation of Ukraine in the framework of Constitutional and Institutional Changes. *Modeling and Information Systems in Economics: Collection of Scientific Papers*. No. 91. P. 36-44. URL: https://www.academia.edu/70962615/Post_War_successful_rehabilitation_of_Ukraine_in_the_framework_of_Constitutional_and_institutional_changes
- Манцуров, І. (2011). Інституційне планування в системі державного регулювання економіки. Моногр. Київ, НДІЕ. 655 с.
- Bianchi, F., Ilut, C. (2017). Monetary/fiscal policy mix and agent's beliefs. *Review of Economic Dynamics*. Vol. 26. P. 113-139. <https://doi.org/10.1016/j.red.2017.02.011>
- Afonso, A., Toffano, P. (2013). Fiscal regimes in the EU. European Central Bank. *Working Paper series*. No. 1529. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2239160>
- Haga, M. (2015). On central bank independence and political cycles. *Journal of Applied Economics*. Vol. 18. P. 267-296. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(15\)30012-X](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(15)30012-X)

Надійшла 10.06.2024

Прорецензована 28.06.2024

Доопрацьована 16.07.2024

Підписана до друку 22.07.2024

Ігор Маницуров, д-р екон. наук, проф., член-кореспондент НАН України, директор Інститут системних статистичних досліджень

вул. Антоновича, 20, 01004, Київ, Україна

позаштатний професор кафедри статистики та демографічних досліджень
Університет Західно-Капської провінції (Південно-Африканська Республіка)

шосе Роберт Собукве, 7535, Белвілл, Кейптаун, Південна Африка

Аліна Барвінок, д-р філософії з економіки, старший науковий співробітник

Інститут системних статистичних досліджень

вул. Антоновича, 20, 01004, Київ, Україна

науковий співробітник кафедри статистики та демографічних досліджень

Університет Західно-Капської провінції (Південно-Африканська Республіка)

шосе Роберт Собукве, 7535, Белвілл, Кейптаун, Південна Африка

Ірина Столетова, канд. екон. наук, доц.,

доцент кафедри цифрової економіки та системного аналізу

Державний торговельно-економічний університет

вул. Кіото, 19, 02156, Київ, Україна

РЕГУЛЯТОРНА ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Національний банк України має забезпечити цінову стабільність, високий і стабільний рівень економічного розвитку й оптимальну зайнятість. Концептуально погоджуючись з таким підходом, автори доводять, що механізм його реалізації не забезпечує виконання місії НБУ.

Аналізуючи зміни в банківському секторі України за останні 2,5 року, автори наголошують, що внаслідок проведення недостатньо виваженої регуляторної політики НБУ обсяг вкладень банків у депозитні сертифікати НБУ зріс майже вп'ятеро — з 95 млрд грн на початок до 456 млрд грн на кінець 2022 р. Унаслідок такої невдалої політики й у супереч економічній логіці, НБУ сформував величезне додатне сальдо ліквідності банківського сектору, тоді як реальний сектор економіки страждає від нестачі коштів.

Безумовно, такі «унікальні» в сучасній економічній теорії та історичній практиці регулятивні дії не витримують критики і потребують переосмислення і суттєвого перегляду. Проаналізовано причини й наслідки такої неефективної регуляторної політики НБУ і запропоновано важливі концептуальні ідеї, спрямовані на вдосконалення управління банками. Відповідно до сформульованих висновків, в Україні необхідно створити ефективний механізм кредитного моніторингу, діяльність якого має бути присвячена оцінюванню економічно обґрунтованих рівнів різних банківських ставок і аналізу інновацій у ідеології банківського менеджменту, що використовуються в інших країнах, де центральні банки працюють дуже успішно.

Ключові слова: методологічний підхід; Національний банк України; банківський менеджмент; банківська система України; монетарна політика; стабільність цін і банківської системи; економічний розвиток; механізм кредитного моніторингу.

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.021>

УДК 336.145.2:330.341.44

JEL: H54, H61, M10

Т.В. ЖИБЕР, канд. екон. наук, доц.,
доцент кафедри фінансів імені Віктора Федосова
e-mail: tzhyber@kneu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4557-023X>

О.М. ТИМЧЕНКО, д-р екон. наук, проф.,
професор кафедри фінансів імені Віктора Федосова
e-mail: tymchenko.olena@kneu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8143-1261>

А.А. СЛАВКОВА, канд. екон. наук, доц.,
доцент кафедри фінансів імені Віктора Федосова
e-mail: slavkova.a@kneu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8337-8679>

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
просп. Берестейський, 54/1, 03057, Київ, Україна

ВПЛИВ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ НА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ РОЗПОРЯДНИКА КОШТІВ В УКРАЇНІ

Доведено, що досягнення цілей сталого розвитку і забезпечення суспільного добробуту потребують виважених підходів і обґрунтованих рішень щодо розпорядження бюджетними коштами. Показано, що, за світовим досвідом, інститут розпорядника повністю спирається на децентралізацію повноважень для ефективного отримання результатів, а головні розпорядники коштів мають свободу інформаційних впливів на зміст показників своєї діяльності без вказівок згори. Досліджено, як цю концепцію викривила українська практика бюджетування перших двох десятиріч незалежності.

Ключові слова: бюджет; бюджетування публічних фінансових ресурсів; розпорядник коштів; управління результатом; інституційні правила.

Ц и т у в а н н я: Жибер, Т., Тимченко, О., Славкова, А. (2024). Вплив інституціональних традицій на розвиток інституту розпорядника коштів в Україні. *Економіка України*. 67. 09 (754). 21-40. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.021>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Досягнення цілей сталого розвитку і забезпечення суспільного добробуту вимагають виражених підходів, обґрунтованих рішень щодо розпорядження бюджетними коштами, у тому числі на рівні суб'єктів бюджетування, які в Україні представлені головними розпорядниками бюджетних коштів, розпорядниками нижчого порядку, одержувачами коштів у їх мережах та іншими клієнтами, що використовують публічні фінансові ресурси. Особливо гостро це питання стоїть під час війни, коли майже всі податкові й неподаткові надходження державного бюджету направляються на потреби оборони. Водночас необхідно забезпечувати функціонування соціального сектору, включаючи соціальну підтримку і захист вразливих верств населення. У таких умовах посилюються вимоги до розпорядників бюджетних коштів (і головних, і нижчого порядку) як суб'єктів, що реалізують цілі державної політики стосовно результативного й ефективного використання отриманих ними бюджетних повноважень через забезпечення їх інституційної спроможності як виконавців. Незважаючи на застосування контрольних заходів з боку органів управління бюджетним процесом, аудиторів і контролерів, що діють як бюджетні адміністратори, до розпорядників бюджетних коштів, непоодинокими залишаються випадки порушення працівниками їх установ бюджетного законодавства, розкрадання, недотримання своїх обов'язків перед громадами (на рівні становлення інституту розпорядників бюджетних коштів у органах місцевого самоврядування). Проблематика діяльності розпорядників бюджетних коштів усіх рівнів та їх установ залишається актуальною і потребує подальших досліджень розбудови їх інституційної спроможності досягти результативного й ефективного використання публічних коштів (на рівні як держави, так і місцевих громад).

У наукових працях розпорядники коштів розглядаються і як окремий предмет дослідження, і як компонент, пов'язаний з предметом, що впливає на нього. Так, Л. Гуцайлюк (2010, с. 193—195) головних розпорядників коштів згадує як суб'єктів бюджетного процесу в контексті встановлених правил, що регламентують отримання ними бюджетних асигнувань. Л. Дейкало і А. Чубак (2015a; 2015b) детальніше розглядають функції розпорядників коштів на стадіях бюджетного процесу та їх взаємодію з іншими учасниками. Серед слушних пропозицій щодо вдосконалення функцій і повноважень розпорядників коштів слід виокремити запровадження електронного документообігу й підвищення рівня професійної підготовки і бюджетно-правової відповідальності. О. Саватєєва (2012) досліджує проблеми обслуговування кошторисів розпорядників бюджетних коштів, звертаючи увагу на те, що система обслуговування має вади, які призводять до випадків нецільового використання коштів. М. Амбарчян (2016) і А. Заросило (2017) зосереджуються на проблемах обліку й аналізу доходів і витрат розпорядників бюджетних коштів. Питання контролю за розпорядниками бюджетних коштів порушують Ю. Ульяновченко і Л. Марченко (2018), які обґрунтовують заходи, спрямовані на дотримання бюджетного законодавства розпорядниками бю-

джетних коштів, пропонуючи внесення відповідних змін до нормативних документів. Проблеми внутрішнього контролю, що здійснюється безпосередньо самими розпорядниками бюджетних коштів, досліджує К. Проскура (2019), який наголошує на переважно організаційному аспекті.

У контексті нашого дослідження увагу привертають праці Ю. Радіонова (2012а; 2012b), який, аналізуючи бюджетні порушення, систематизує їх і наводить основні види порушень, які допускаються розпорядниками коштів, розглядає причини і доходить висновку, що «суть порушень — в недотриманні учасниками бюджетного процесу норм чинного законодавства, нормативно-правових актів, а численні негаразди є наслідком свідомих дій управлінців, спрямованих на явно неефективне та нецільове використання державних грошей. ...70 % випадків бюджетних порушень пов'язані саме з людським фактором, тобто з відсутністю фахової майстерності, компетентності, відповідальності працівників» (Радіонов, 2012, с. 62).

Зазначимо, що основні проблеми діяльності розпорядників коштів і установ, які вони очолюють, стосуються порушень бюджетного законодавства, нераціонального, нецільового й неефективного використання коштів. Незважаючи на численні пропозиції науковців, ці недоліки продовжують існувати, тобто виникає потреба з'ясувати глибинне коріння цих проблем.

Отже, **мета статті** — виявити вплив стійких інституціональних традицій, що склались у бюджетуванні публічних фінансових ресурсів України, на поведінку розпорядників коштів й обґрунтувати пропозиції з удосконалення інституту розпорядника коштів в Україні з урахуванням цього фактора.

Під час виконання дослідження було використано загальнонаукові й спеціальні методи в рамках еволюційного, інституційного, системного і процесного підходів, зокрема історичний, узагальнення й абстрагування, статистичний аналіз, графічну інтерпретацію.

Виходячи з методологічних підходів інституціоналізму під інституціональними традиціями ми розуміємо звичаї, уявлення, норми і правила, які сформувалися в результаті накопиченого досвіду. В контексті нашого дослідження ці традиції впливають на поведінку розпорядників публічних коштів, ухвалення ними управлінських рішень, що стосуються бюджетування. Згідно з чинним законодавством (п. 18 ст. 2 Бюджетного кодексу України) і проаналізованим нами світовим досвідом, розпорядники коштів (головні й нижчого порядку) — це фізичні особи на посадах керівників відповідних бюджетних установ. При цьому одержувачі коштів — це суб'єкти господарювання або організації, а не фізичні особи, які, згідно із законодавством, уповноважені розпорядником одержати бюджетні кошти при використанні їм його бюджетного призначення. Бюджетні призначення мають бути затверджені в чинному бюджеті згідно з бюджетною пропозицією, яку подає головний розпорядник коштів для своєї мережі розпорядників нижчого порядку й одержувачів коштів на середньострокову перспективу, — бюджетна пропозиція є частиною Бюджетної декларації і обґрунтовується пропонованими головним розпорядником цілями дер-

жавної політики. Ці процедури відображають офіційні, затверджені законодавством інституційні правила щодо повноважень і призначення діяльності розпорядника коштів. Але додатково нас цікавлять фактичні стереотипи поведінки в діяльності розпорядників коштів, які склались у бюджетуванні України — вони відображають неофіційні інституційні правила, яких наслідують розпорядники. Ми розглядаємо такі групи правил, що формуються під час бюджетування: а) правила для утримання фінансової стійкості, а саме інституційні бюджетні правила макробюджетування, до яких, зокрема, відносимо розміри державного боргу і дефіциту бюджету; б) інституційні правила діяльності розпорядників коштів у мікробюджетуванні — саме вони зазнають активного реформування. В Україні головні розпорядники коштів утворюють інститут, до якого належать правила складання і виконання розпорядниками коштів бюджетних програм, звітування розпорядників коштів про складені кошториси й розписи використання їх бюджетних призначень, отримання бюджетних асигнувань протягом дії річного бюджету, аудит діяльності розпорядників щодо ефективності й результативності використання бюджетних коштів, аудит їх програм, огляди видатків головних розпорядників коштів тощо.

Головні розпорядники коштів (ГРК) і розпорядники нижчого порядку в їх мережі (РК) є головними діючими особами сучасного бюджетування. В Україні окремі ГРК мають додаткові повноваження бюджетних адміністраторів: Міністерство фінансів України і підпорядковані йому служби (наприклад, Казначейська служба або Аудиторська служба) створюють мережу ГРК, як і Кабінет Міністрів України, відповідні мережі ГРК обласних (на період воєнного стану — військових) і районних адміністрацій з департаментами фінансів, які організовують виконання місцевих бюджетів і бюджетів територіальних громад.

Інституційні бюджетні правила, яким підпорядковуються ГРК, визначено нами з джерел про світові практики бюджетування і включають макрофінансові правила і правила для мікробюджетування на рівні ГРК, що мають право визначати й організовувати фінансове забезпечення державної політики у своїй професійній сфері. Макрофінансові інституційні правила стосуються стійкого балансування національних і наднаціональних публічних фінансів переважно через порівняння доходів і видатків бюджетних систем, показників дефіциту і боргу, на які звертають увагу при співпраці міжнародні партнери. За дотримання цих правил на рівні бюджетної системи відповідальні ГРК — бюджетні адміністратори. Правила мікробюджетування стосуються регламентування пріоритетів і розрахунку показників окремими розпорядниками й одержувачами коштів у мережі ГРК у рамках отриманих бюджетних призначень і власних доходів бюджетних установ. Пріоритети призначень ГРК формуються на основі їх запитів на бюджетні кошти з декларуванням цілей державної політики в складі бюджетних пропозицій на три роки. Особливу увагу звернемо на неофіційні (не виписані в законодавстві) закономірності розпоряджання

коштами, за даними яких можемо сформулювати неофіційні інституційні правила, яких наслідують розпорядники коштів в Україні.

Засади інституціоналізації розпорядників коштів в Україні виникли з другої половини 1990-х років. У спробах збалансувати бюджет адміністративна вертикаль бюджетних адміністраторів (органів управління бюджетним процесом) не справлялася з упередженням непотрібних результатів і неефективної діяльності виконавців за бюджетні кошти¹. З огляду на це, міжнародні консультації сприяли запровадженню інституту головних розпорядників коштів. Р. Зоді (1987), як один із консультантів, був переконаний, що бюджетування є компромісом між інститутом розпорядника коштів і бюджетним адміністратором у поєднанні їх інформаційного впливу на бюджетні показники. Основою бюджетування є обговорення бюджетних показників розпорядниками коштів, що обґрунтовують свої бюджетні призначення через підзвітність, і бюджетних адміністраторів з-поміж розпорядників коштів, які стежать за макрофіскальними правилами для стійкості бюджетної системи. Разом з повноваженнями запитувати кошти з бюджетів розпорядники коштів отримували відповідальність за реалізацію цих повноважень. При взаємодії суб'єктів бюджетування в показниках бюджетів відображається компроміс між професійною спроможністю розпорядника обґрунтувати бюджетний запит і правками бюджетного адміністратора до цього запиту, які обумовлені макрофіскальними правилами для збалансованості бюджетної системи. Офіційне інституційне правило стверджує, що основною метою виконавця має бути покращення результату за ту саму суму публічних коштів (п. 6 ст. 7 Бюджетного кодексу України) і правильно організоване бюджетування може зняти протиріччя між ситуаціями «збалансований бюджет» і «більше грошей щороку» в запитах ГРК, яке не приводить до значного підвищення їх результативності. Відповідно, ГРК отримали відповідальність за свої результати внаслідок діяльності (11-й принцип бюджетної системи в Бюджетному кодексі України 2001 р.), але не змогли її реалізувати. Відповідно, «принцип відповідальності учасників бюджетного процесу» зник у Бюджетному кодексі 2010 р. Сьогодні бюджетні повноваження розпорядників завдяки реформам трансформовано в державну політику. З 2018 р. ГРК державного бюджету виконують стратегічні цілі державної політики, і центральна влада прагне реалізувати підхід до неї на рівні місцевого самоврядування.

Тривалий час оперативне управління бюджетними призначеннями замість розпорядників коштів значною мірою виконували бюджетні адміністратори, або органи управління бюджетом (Федосов та ін., 2004). Стежачи за розписом бюджету і призначенням коштів у плані, бюджетні адміністратори будували діяльність бюджетних установ, де роль розпорядника поля-

¹ Про стан фінансово-бюджетної дисципліни, заходи щодо посилення боротьби з корупцією та контролю за використанням державного майна і фінансових ресурсів. Постанова Кабінету Міністрів України № 1673 від 29.11.2006 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/57182659>

гала в затвердженні планових і звітних документів, у тому числі бюджетних програм. Органи оперативного управління бюджетом мали право формувати, затверджувати до виконання й коригувати бюджетні показники.

Для охоплення показників усіх бюджетів і позабюджетних фондів країни, навіть за умови визнання місцевого самоврядування, бюджетні адміністратори мають вертикалі органів з управління бюджетом у регіонах. Такі вертикалі створили Міністерство фінансів України, місцеві фінансові управління і відділи, центральний апарат Державного казначейства та його територіальні управління і відділи, центральні апарати Державної податкової адміністрації та КРУ з територіальними органами тощо. Рахункова палата України також заснувала місцеві підрозділи. Територіальні фінансові органи знаходились у подвійному підпорядкуванні державним адміністраціям і місцевим радам народних депутатів (нині триває адміністративна реформа з поділом на регіони). При цьому бюджетні адміністратори виступають і розпорядниками коштів своїх стратегічних цілей: за незалежного аудиту і громадськоорієнтованого бюджетування вони не заважають створенню сталої саморегульованої кібернетичної системи третього порядку, яка виправляє зсередини протиріччя в бюджетуванні шляхом впливу суб'єктів один на одного. Разом з тим адміністратори виконавчої та законодавчої влади у взаємодії будують адміністративну вертикаль усередині саморегульованої системи, яка забезпечує бюджетні рамки через дотримання інституційних бюджетних правил для показників дефіциту і боргу.

В Україні децентралізація відповідальності за результати витрачання публічних коштів для мереж ГРК, РК і пов'язаних з ними одержувачів коштів на початку становлення інституту розпорядників коштів означала розвиток мікробюджетування, коли розпорядник коштів повинен був отримати певні свободи щодо обсягу і напрямів використання бюджетного призначення. Свобода розпорядження коштами, на нашу думку, виражається в середньострокових гарантіях недоторканності бюджетних призначень у рамках делегованого ГРК бюджетного повноваження, незважаючи на розміри власних доходів бюджетних установ.

Розглянемо причини, через які розпорядники бюджетних коштів в Україні не змогли інституційно сформувати повноцінну відповідальність за розпорядження бюджетними і власними коштами в досягненні своїх результатів діяльності. Першою причиною стала фактична висока концентрація бюджетних надходжень у центральному бюджеті бюджетної системи, наслідком чого є слабка децентралізація обсягів бюджетних коштів, що суперечить ідеї децентралізації бюджетних повноважень розпорядників. Розпорядники коштів не могли претендувати на кошти позабюджетних цільових фондів, наприклад фондів розвитку, оскільки і цільові фонди, і власні доходи бюджетних установ включалися до бюджетів і фактично ставали частиною зведеного бюджету, який, у свою чергу, виконувався за єдиним розписом і за допомогою єдиного рахунку. Екскурс у історію пояснює причини такої ситуації.

Україні сторіччями нав'язувалася централізація бюджету (бюджетної системи). Гетьман Данило Апостол у петиції, поданій російському царату в 1728 р., просив повернути права і вольності України згідно з угодою 1654 р., але отримав «Решительные пункты», за якими контроль над гетьманськими фінансами перейшов до російського уряду (Андрущенко, Федосов, 1995). Адміністрування бюджету інструкціями про складання бюджетів описано в діяльності царських колегій з часів Петра I (Габора, 2011; Бармак, 2016). Унаслідок запровадження касового виконання бюджету казначейством з 1822 р. фактично почав виконуватися зведений бюджет за розписом. З 1922 р. касові операції став виконувати Держбанк СРСР. Виконання бюджетних показників за єдиними нормативами продовжилось у виконанні єдиного Державного бюджету СРСР з 1938 р. (Габора, 2011; Чугунов, 2005). Після здобуття незалежності в бюджетному процесі України тривало інституційне збирання коштів переважно до центрального бюджету (табл. 1), з наступним перерозподілом міжбюджетними трансфертами в регіони.

Другою причиною слабкої відповідальності розпорядника коштів стала його неспроможність передбачити своє бюджетне призначення: не лише в річному періоді — бюджетні адміністратори могли змінювати показники бюджету протягом його виконання, що позначалося на призначеннях і бюджетних асигнуваннях розпорядникам коштів. Відповідно, просячи коштів у «середньостроковому бюджетному запиті», їх розпорядник неофіційно інституційно мав справу з правилом щорічного перегляду розпису виконання зведеного бюджету із значним перерозподілом коштів за допомогою міжбюджетних трансфертів.

Третьою причиною стало поширення поняття «розпорядник коштів» на керівників бюджетних установ замість надання цих повноважень публічним одиницям — органам місцевого самоврядування. Згадку про «розпорядника коштів» у особі голів громад для бюджетування України бачимо

Таблиця 1. Посилення централізації доходів у державному бюджеті за роки незалежності України, %

Питома вага у зведеному бюджеті	1992	1995	1999	2000	2004	2007	2010	2014	2017	2021	2022
Доходів місцевих бюджетів	47,5	41,7	40,0	29,1	24,9	26,5	25,6	22,2	22,6	22,7	25,2
Видатків місцевих бюджетів	37,8	39,2	45,4	35,3	37,8	42,4	40,1	42,7	46,4	30,2	20,4

Джерело: складено авторами за: Бюджет України. Стат. зб. за 1991—2021 рр. Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/statistichnij-zbirnik>; Відкритий бюджет для громадян. *open budget*. URL: <https://openbudget.gov.ua/> (дата звернення: 17.12.2023).

у відповідному Законі України (розд. V, п. 17)². Але відбулася фіскальна централізація: до 2000 р. спеціальні доходи бюджетів і власні надходження бюджетних установ включали до бюджетів, а кошти бюджетних і позабюджетних фондів обслуговувалися й обліковувалися на єдиному консолідованому рахунку за принципом єдиного балансу³. Неприбуткові публічні одиниці, а з ними і розпорядники коштів, не набули права здійснювати обґрунтовані бюджетні запити на окремі повноваження і повною мірою децентралізовано розпоряджатися позабюджетними доходами. Децентралізоване розпорядження коштами органами місцевого самоврядування в Україні було негайно обмежено вимогами стандартизації у використанні коштів, у першу чергу єдиним розписом зведеного бюджету за КЕК з Єдиного казначейського рахунку. Бюджети розвитку, передбачені Бюджетним кодексом України для бюджетів місцевого самоврядування, були включені до загального бюджету і не функціонували як за кордоном — автономні в обліку публічні одиниці для інвестиційних стратегічних проєктів.

Публічна одиниця відрізняється від державного чи комунального підприємства тим, що не прагне діяти на засадах отримання прибутку, а призначена насамперед для створення умов сталого розвитку і забезпечення добробуту суспільства або його частини. В Україні ж державні та комунальні підприємства не набули відповідальності про підзвітність суспільству й адміністраторам, яка повинна бути у публічних одиниць, але дістали право не включати свої надходження до бюджету і вимагати компенсації збитків з нього, чим додатково також викривили правила розпорядження бюджетними коштами.

Вважаємо, що основу розпорядників коштів мали скласти голови органів місцевого самоврядування, які повинні турбуватися про прирощення власних доходів громад і на основі підзвітності оформлювати запити на бюджетні кошти до бюджетів і цільових фондів з метою виконання бюджетних повноважень і власного розвитку. Але вільного розвитку інституту місцевого самоврядування тривалий час не відбувалося, зокрема, через низькі стимули до збільшення доходів місцевої влади: при посиленні податкоспроможності адміністративна одиниця втрачала в трансфертах із центрального бюджету. Лише з 2014 р. в Україні розпочалося повноцінне формування територіальних громад, і наголос науковців знову був зроблений на збільшенні повноважень у доходах розпорядників органів місцевого самоврядування для отримання ефективніших результатів за публічні кошти (Деркач, 2020).

Поряд з тим, в Україні розпорядниками коштів стали керівники бюджетних установ із статусом юридичної особи як суб'єкта бюджетних пра-

² Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

³ Про затвердження Положення про єдиний казначейський рахунок. Наказ Державного казначейства України № 122 від 26.06.2002 р. (втратив чинність у 2021 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0594-02#Text>

вовідносин⁴. ГРК — керівники органів центральної влади одразу стали політичними фігурами: керівників міністерств призначали залежно від чергового складу уряду. Розподіл видатків за розпорядниками коштів державного бюджету був складений як додаток до Закону «Про Державний бюджет України на 1998 рік», тоді ж розпорядники-міністерства почали готувати свої перші середньострокові запити на бюджетні кошти. Відповідно, основною функцією таких розпорядників стала ретельна звітність і проходження перевірок контролюючими бюджетними адміністраторами щодо правильності виконання кошторисів, розписів, оформлення платіжних документів і цільового використання коштів. Розпоряджання коштів зрослося — виходячи з емпіричного досвіду — до політичних домовленостей про бюджетні призначення на кожен бюджетний рік з представниками бюджетних адміністраторів, а також політичних домовленостей про перерозподіл бюджетного призначення в мережі ГРК.

Сучасні ГРК і РК нижчого порядку керуються ст. 22 Бюджетного кодексу України 2010 р. Визначення розпорядника досі не включає чіткої конкретизації права на розпоряджання коштами голів громад, оскільки повноваження на складання місцевих бюджетів і розподіл бюджетних призначень мають департаменти фінансів відповідних державних адміністрацій — бюджетні адміністратори з-поміж місцевих розпорядників. Підкреслимо, що голови територіальних громад мали стати головними розпорядниками коштів для забезпечення добробуту населення, використовуючи власні доходи громад. Це припущення спирається на досвід США, де розпорядниками коштів (повний аналог українським у світі знайти важко) є органи місцевого самоврядування і федеральні агенції⁵. Вони організовують роботу так, щоб забезпечити надходження до публічних цільових фондів з усіх джерел, законодавчо дозволених суспільством. Розпорядник-агенція робить запити на отримання коштів з федеральних цільових фондів (наприклад, на виконання програм у сфері охорони здоров'я чи соціального забезпечення), але й отримує доходи від організації діяльності власної мережі суб'єктів. Ключовою відмінністю формування бюджету через запит розпорядника коштів від планування призначень бюджетними адміністраторами є залучення розпорядником додаткових коштів, найчастіше у формі спеціальних позабюджетних доходів, завдяки організації власної результативної діяльності.

Коротко наведемо висновки з досвіду роботи суб'єктів бюджетування розвинутих країн, чия діяльність наближена до призначення розпорядників коштів в Україні. Розпорядник відповідальний за мікробюджетування, яке спрямоване на стійкість фінансового і організаційного забезпечення ефективності досягнення результатів у його мережі. Отже, розпорядник тільки в другу чергу намагається «правильно» скласти звітність щодо за-

⁴ Науково-практичний коментар до статті 22 Бюджетного кодексу України. *Liga* 360. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KK005621> (дата звернення: 17.12.2023).

⁵ Funds Management Program. *Treasurydirect*. URL: <https://www.treasurydirect.gov/government/funds-management-program-reports/> (дата звернення: 17.12.2023).

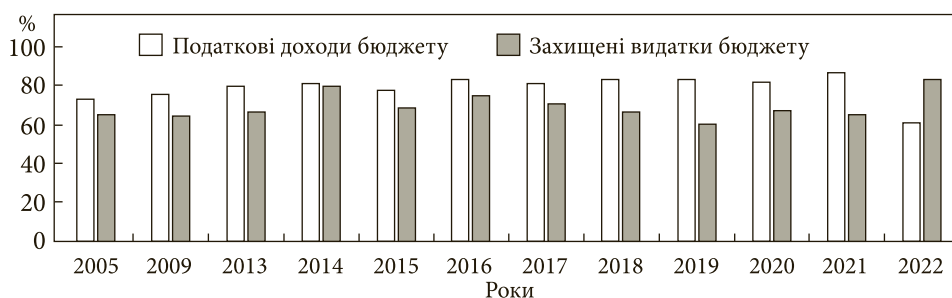

Рис. 1. Співвідношення податкових доходів і захищених видатків у зведеному бюджеті України в період 2005—2022 рр.

Джерело: складено авторами за: Бюджет України. Стат. зб. за 2005—2022 рр. Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/statistichnij-zbirnik> (дата звернення: 17.12.2023); Відкритий бюджет для громадян. *open budget*. URL: <https://openbudget.gov.ua/> (дата звернення: 17.12.2023); Жибер, 2019.

твердженого йому бюджетного призначення, а в першу — визначає й обґрунтовує доцільність цього призначення для своєї діяльності (щодо реалізації державної політики для суспільного добробуту). З огляду на принципи управління бюджетом ОЕСР, розпорядник коштів є «суб'єктом публічного фінансового менеджменту» (White, 2015). Розпорядники коштів — це не політичні фігури, а професіонали у фінансовому менеджменті, які повинні підвищувати результативність і ефективність бюджетних і публічних одиниць у своїй мережі виконавців, знижуючи при цьому фіскальне навантаження на центральний бюджет країни й прагнучи фінансової стійкості у своїй сфері відповідальності. Розпорядники коштів мають повноваження не лише залучати позабюджетні фінансові ресурси, але й інвестувати їх на рівні своїх бюджетних і публічних одиниць під час мікробюджетування⁶.

Виокремимо неофіційні інституційні причини, які перетворюються на правила, що заважають розпорядникам коштів — керівникам бюджетних установ змінювати роботу останніх у пошуках ефективної діяльності. Під ефективною діяльністю розуміємо досягнення результатів без збільшення фіскального тягаря на бюджети. Першим таким неофіційним правилом є залежність від поточних видатків з бюджетів, які покриваються переважно податковими доходами. На рис. 1 показано співвідношення податкових доходів бюджетів України, що формували основу загального фонду бюджету, й розрахованого відсотку захищених видатків, які стосувалися здебільшого поточних видатків із загального фонду.

Це співвідношення показує, що маневр для розпорядження коштами при зміні в організації діяльності українських бюджетних установ невеликий. При радикальних змінах вони ризикують втратити бюджетні призна-

⁶ Guide to Public Funds Investing for Local Governments. Office of the Washington State Treasurer, 2021. 19 p. URL: <https://www.tre.wa.gov/wp-content/uploads/Guide-to-Public-Funds-Investing-in-WA-REV-Mar-2021.pdf>

чення наступного року і свої поточні видатки, зокрема, на оплату праці. Перелік захищених видатків зріс з 8 до 20 статей у 2023 р., частину з них стало неможливо виокремити лише за КЕК. Більше ніж 60 % видатків бюджетних одиниць розраховувалося за нормативами Єдиної тарифної сітки чи основними соціальними. Ці нормативи можна було коригувати в кожному бюджетному році, що було зручно для адміністрування видатків бюджетних установ.

Другим неофіційним інституційним правилом є уникнення реальної економії коштів, оскільки добитися збільшення бюджетного призначення після його попереднього зниження важче, ніж усіма силами уникати показувати заощаджувальну діяльність. Бюджетні призначення попередніх років складалися завдяки згаданому нами політичному компромісу між розпорядниками і бюджетними адміністраторами, відповідні нормативи розрахунків бюджетних адміністраторів для бюджетних призначень розпорядники всіма силами продовжували і намагалися примножувати в наступні роки. До 2018 р. розпорядники через значне нормування своїх видатків належним чином не розробляли стратегічні плани діяльності, також передбачені результативним бюджетуванням, навіть після розробки Міністерством економіки у 2012 р. методичних рекомендацій до них⁷ (ще один приклад адміністрування для зручності наступного контролю). Стратегічний план діяльності означав не обґрунтування бюджетного призначення, а додаткову «паперову роботу» до потрібного розпоряднику бюджетного запиту, що базувався на показниках попередніх років.

Так проявляється третє неофіційне інституційне правило — розпорядник уникає змін у своїй діяльності, що спричиняють збільшення зусиль і ризиків відповідальності, але не приводять до зростання призначення з бюджету. Таким чином, бюджетні установи не виявляли ініціативи, що згубно вплинуло на певні завдання останнього десятиріччя: слабкий рівень реалізації проєктів за рахунок кредитних ліній розвитку, відкритих органам центральної влади з 2014 р., неможливість вчасно реагувати на кризу на кшталт пандемії тощо. Навіть зміни до Бюджетного кодексу у 2018 р. повною мірою не забезпечили середньострокової орієнтації діяльності ГРК: наприклад, на 2023 р. опублікованих стратегічних планів не мали Міністерство фінансів, Міністерство культури та інформаційної політики; раніше такого плану не було у Міністерства охорони здоров'я тощо. Воєнний стан в Україні вніс відчутні корективи в спроможність нашого аналізу даних у 2022—2024 рр.

Четвертим неофіційним інституційним правилом є уникнення установами розпорядників коштів стійких власних доходів з метою підтримки

⁷ Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розроблення планів діяльності головних розпорядників бюджетних коштів (за бюджетними призначеннями, визначеними законом про Державний бюджет України на відповідний бюджетний період) на плановий та два бюджетні періоди, що настають за плановим. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 869 від 25.07.2012 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/12687___12687

попереднього рівня бюджетних призначень. Установи окремих ГРК отримували власні надходження, які обліковуються в бюджеті згідно з принципом повноти бюджетної системи (ст. 7 БКУ). За визначенням Бюджетного кодексу України (ст. 2), бюджетні установи повністю утримуються за кошти бюджету, що означає перетворення їх власних надходжень на бюджетні кошти. Наприклад, відповідна урядова постанова визначає обов'язки бюджетних і публічних одиниць в Україні⁸, згідно з якою ГРК у сфері оборони може мати лише неприбуткових контрагентів. Отже, зарахованими в спеціальний фонд бюджету власними надходженнями бюджетних установ розпорядник коштів може розпоряджатися лише через бюджетний запит, а з 2019 р. і станом на 2023 р. — ще через бюджетну пропозицію, надану до бюджетної декларації чи прогнозу місцевого бюджету, у випадку її схвалення відповідальним за зведення цих середньострокових документів бюджетним адміністратором.

Емпіричне підтвердження четвертого неофіційного правила ми отримали через аналіз динаміки капітальних видатків з бюджетів, які повинні показувати розвиток, зокрема, інфраструктури і динаміку власних доходів бюджетних установ, призначених забезпечувати цей розвиток. Саме тому, хоча капітальні видатки бюджетів планувалися за залишковим принципом (Шут, 2013), їх можна було забезпечувати власними доходами бюджетних установ. Проте капітальні видатки залишалися низькими не лише через витрачання бюджетних коштів на оплату праці й енергоносії, як нерідко пояснювали посадовці та експерти, а й через зниження власних доходів бюджетних установ, що доповнювало слабку операційну спроможність розпорядників витрачати кошти результативно і ефективно за сталих нормативів видатків на поточну діяльність. Розпоряднику недоцільно шукати і підвищувати ефективність своєї установи з усіх перелічених причин і через неофіційні (не визначені в законодавстві, але підкріплені фактичними даними) інституційні правила.

Станом на 2015 р. Державна казначейська служба України трактувала як нецільове використання коштів розпорядником при відхиленні від бюджетних асигнувань, які структуруються в часі за розписом бюджету, кошторисом бюджету і розпорядника, планом використання бюджетних коштів на початку кожного бюджетного року⁹. Кожна операція мала або збігатися з помісячним / поквартальним графіком (ішлося про оплату праці,

⁸ В Держаудитслужбі відкинули звинувачення в некоректності перевірки закупівель Міноборони. *Укрінформ*. 2023. 21 вер. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3764298-v-derzauditsluzbi-vidkinuli-zvinuvacenna-v-nekorektnosti-perevirki-zakupivel-minoboroni.html> (дата звернення: 29.01.2024).

⁹ Нецільове використання бюджетних коштів при застосуванні КЕКВ, застосування КЕКВ при капітальних та поточних видатках. Лист державної казначейської служби України № 14-04/26-5630 від 26.03.2015 р. *Головне управління Держгеокадастру у Волинській області*. 2016. 23 квіт. URL: <https://volynska.land.gov.ua/info/netsilove-vykorystannia-biudzhethnykh-koshtiv-pry-zastosuvanni-kekv-zastosuvannia-kekv-pry-kapitalnykh-ta-potochnykh-vydatkakh/> (дата звернення: 24.12.2023).

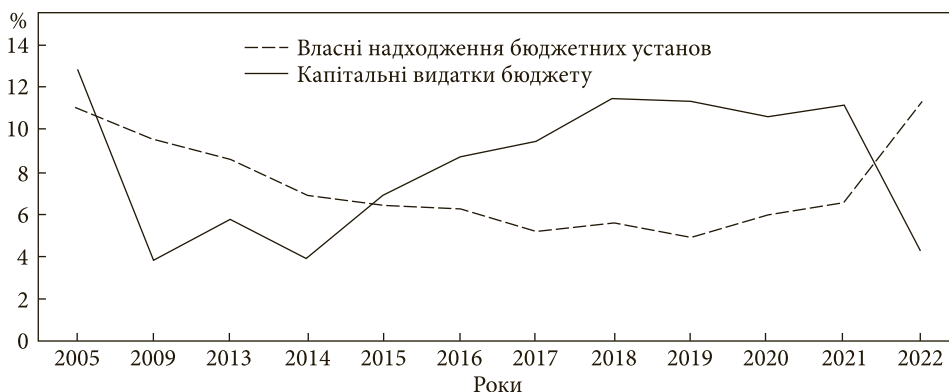

Рис. 2. Власні надходження бюджетних установ і капітальні видатки у період 2005—2022 рр., % до дохідного й видаткового агрегатів зведеного бюджету України
Джерело: складено авторами за: Бюджет України. Стат. зб. за 2005—2022 рр. Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/statistichnij-zbirnik> (дата звернення: 17.12.2023); Відкритий бюджет для громадян. *open budget*. URL: <https://openbudget.gov.ua/> (дата звернення: 17.12.2023).

Таблиця 2. Рівень виконання плану поточних і капітальних видатків бюджетів у період 2018—2022 рр., %

Показники	Державний бюджет					Місцеві бюджети				
	2018	2019	2020	2021	2022	2018	2019	2020	2021	2022
Поточні видатки	97,2	97,0	96,1	97,8	83,7	96,1	95,1	94,0	95,0	82,6
Капітальні видатки	76,6	75,0	84,0	85,5	64,7	80,7	83,0	82,8	80,0	53,4

Джерело: Циганова, Жибер, 2023, с. 36.

виплати, комунальні платежі й поточні регулярні закупівлі), або для її адаптації під поточні умови слід було знову проходити всі перезатвердження й зміни у бюджетного адміністратора. Відповідно, відбувалося переміщення більшості розрахункових операцій за розділом «Капітальні видатки» на кінець року, коли можна виконати остаточне коригування розписів і планів для заходів, про обставини і деталі яких вже відомо. Отже, спостерігаються активне будівництво й благоустрій у два тижні до і після нового календарного (і бюджетного) року. В цілому останнім часом капітальні видатки за обома видами бюджетів продовжували недовиконуватися більше, ніж поточні (табл. 2).

Рис. 2 демонструє спадну і висхідну динаміку частки капітальних видатків залежно від політики чинного уряду. Так, падіння власних надходжень бюджетних установ підтверджує нашу тезу про незацікавленість розпорядників коштів у нарощуванні постійних доходів своїх спеціальних фондів, щоб не втратити призначення із загального фонду бюджету. З рис. 2 видно, що, коли до вимог ГРК в Україні було додано розробку стратегічних

планів діяльності, порядків використання коштів і паспортів бюджетних програм з результативними показниками виконання, установи адаптувалися до формування всіх показників за тим самим підходом створення ретельної звітності про діяльність для адміністратора.

За результатами наших попередніх досліджень, середньостроковому бюджетуванню перешкоджають такі інституційні особливості діяльності ГРК: 1) недоцільність реалістичного планування показників консолідованого бюджетного розпису на три й більше років в умовах реформ, політичного напруження і високої інфляції — близько 90 % бюджетів усе одно склали поточні видатки, більша частина з контрольованими згори, тобто адміністраторами, змінами за централізованими нормативами розрахунку; 2) бажання центральної влади тримати контроль за поточним балансом і перерозподілом коштів у бюджетній системі; 3) переконання в дієвості вдосконалення точності централізованого бюджетного планування замість прагнення середньострокової результативності організації своєї діяльності кожним розпорядником в умовах професійної реалізації частини державної політики. Розпорядники не отримали достатньої суб'єктності для повноцінного мікробюджетування мереж, відповідно, не можуть самостійно організувати свою діяльність на середньострокову перспективу. Поряд з тим, десятиріччя уточнення бюджетних планів при виконанні показують, попри оманливу контрольованість, неточність бюджетного планування адміністраторами, яка може демотивувати розпорядників коштів у підвищенні подальшої професійності в розпорядженні коштами на засадах ефективності.

З огляду на викладене, вважаємо, що у 2000 р. було закладене фундаментальне протиріччя, яке впливає на результативність суб'єктів бюджетування: власні надходження установ розпорядників включили до спеціального фонду бюджету, бюджетні адміністратори зосередилися на регулюванні фінансових показників через регламентування не лише загальних показників доходів і видатків бюджетів, а й структурних елементів бюджету на рівні відповідальності розпорядників. Прикладами регулювання діяльності розпорядників є вимога планувати за нормативами захищені статті видатків і розрізняти капітальні видатки (див. рис. 1 і 2). Кожен керівник бюджетної установи із статусом юридичної особи отримав статус розпорядника коштів, тому їх дуже багато. Вони, своєю чергою, укладають угоди з одержувачами на виконання бюджетних програм у мережі ГРК. Згідно з даними порталу «Відкритий бюджет», станом на грудень 2023 р. розпорядників було 23 341 особи, з них: а) за державним бюджетом головних розпорядників — 83 (кількість зменшилась у останні роки на 10 %), розпорядників нижчого рівня — 4623; б) за місцевими бюджетами головних розпорядників — 7209, розпорядників нижчого рівня — 11 426. Більшість з них прагнуть скласти детальні бюджетні програми за бажаними напрямками витрачання коштів. Одержувачів коштів (публічних одиниць) у цій системі 11 912, або майже 34 % від усіх суб'єктів, — їх видатки Казначейство не контролює. Зниження прозорості видатків через одержувача коштів для

ГРК є поширеним явищем: РК можуть платити бюджетні кошти за занадто дорогі послуги або послуги, прибуток від яких виводиться одержувачем, і це підтверджує дослідження Центру економічної стратегії¹⁰.

Розпорядники, виконуючи в кошторисах нормативи планування видатків та їх структурування за КЕК, отримують захист при перевірках. Пошук нових способів витрачання бюджетних коштів, зокрема з прагненням покращення операційної ефективності, навпаки, забирає більше часу, зусиль і посилює ризик покарання при перевірках. До того ж на заощаджені кошти, під які не взято зобов'язань у поточному періоді, адміністратор, і це важливо, скорочував розпоряднику наступні щорічні бюджетні призначення. Оскільки неформальне правило бюджетної установи — збереження і примноження бюджетних призначень, розпорядники в Україні: а) уникали прирощення власних надходжень бюджетних установ (див. рис. 2), адже їх фінансове забезпечення не збільшувалося через урізноманітнення їх надходжень — додаткові доходи слід забезпечувати зобов'язаннями на видатки в цьому самому бюджетному періоді; б) збільшували витрати за, наприклад, державними закупівлями (Azarenkova et al., 2020), отримуючи стимул до зловживання цінами і створення корупційних контрагентів (Юшко, 2018) замість підвищення ефективності своєї діяльності. Відповідно, у 2021 р. власні надходження бюджетних установ у доходах Державного бюджету України становили 6,8 %, а місцевих бюджетів — 3,3 %. При цьому з 2017 р. їх відсоток у складі державного бюджету зріс на 21 %, а для місцевих бюджетів — скоротився на 45 %¹¹.

ВИСНОВКИ

ГРК не дістали достатньої суб'єктності для повноцінного мікробюджетування своїх мереж, відповідно, не можуть організувати свою діяльність на середньострокову перспективу, а отже, не нестимуть за свою результативність відповідальності в середньостроковому періоді. Вони не використовують результативні показники бюджетних програм для покращення ефективності досягнення своїх результатів у наступні роки, що спричинено формою бюджетного адміністрування, яке застосовується до розпорядників коштів в Україні. З огляду на те, що кожен розпорядник має повноваження розпоряджатися коштами поза бюджетним обліком і несе відповідальність за результат розпорядження коштами фондів цільового спрямування (із згаданого досвіду США), пропонуємо переглянути концепцію розпорядника коштів, залишивши цю інституцію керівникам публічних

¹⁰ Прохоров Б. Третина бюджету Києва: ми витрачаємо гроші громади на не-ефективні комунальні підприємства. *LB.ua*. 2021. URL: https://lb.ua/blog/bohdan_prokhorov/491077_tretina_byudzhetu_kiieva_mi_vitrachaiemo.html (дата звернення: 24.12.2023).

¹¹ Відкритий бюджет для громадян. *open budget*. URL: <https://openbudget.gov.ua/> (дата звернення: 17.12.2023).

одиниць — головам територіальних громад, спеціальним посадовим особам агенцій, що реалізують проекти за власні й бюджетні кошти, керівникам публічних одиниць на кшталт закладів вищої освіти державної та комунальної форм власності. Для підвищення ефективності розпорядників коштів і запровадження середньострокових бюджетів пропонуємо в бюджетуванні розмежувати складання бюджетних призначень заради результату на засадах підзвітності й власні доходи організацій розпорядників. Збільшення власних доходів розпорядників не повинно впливати на розміри їх бюджетних призначень на наступний бюджетний рік, бюджетні призначення слід визначати лише обґрунтуванням результатів розпорядником і відповідальністю за їх досягнення.

Сьогодні іншим керівникам бюджетних установ для повноцінного фінансового забезпечення діяльності достатньо сумлінно виконувати вимоги бюджетного обліку і бюджетного адміністрування, укладати угоди з публічними одиницями на постачання послуг під наглядом і з контролем бюджетних адміністраторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Гуцайлюк, Л. (2010). Облік фінансування бюджетних установ. *Галицький економічний вісник*. № 3(28). С. 191—196. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/817/2/ГЕВ_2010_v28_No3-L_Hutsaylyuk-Accounting_funding_%20of_191.pdf
- Дейкало, Л., Чубак, А. (2015a). Роль розпорядників бюджетних коштів в бюджетному процесі. *Ефективна економіка*. № 3. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3889>
- Дейкало, Л., Чубак, А. (2015b). Взаємодія органів казначейства України з розпорядниками бюджетних коштів державного бюджету, шляхи вдосконалення. *Ефективна економіка*. № 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3746>
- Саватеева, О. (2012). Функції органів державної казначейської служби України щодо обслуговування кошторисів розпорядників та одержувачів бюджетних коштів. *Наукові праці НДФІ*. № 1(58). С. 79—85. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6b575428-a975-4d59-867c-adee4e9343d8/content>
- Амбарчян, М. (2016). Методика обліку доходів і витрат розпорядників бюджетних коштів. *Економічний форум*. № 3. С. 299—304. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/1953/1/20160905_101.pdf
- Заросило, А. (2017). Методичні підходи аналізу доходів та витрат розпорядниками бюджетних коштів. *Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації*. Вип. 3-4. С. 95—102. URL: <http://ibo.wunu.edu.ua/index.php/ibo/article/viewFile/323/323>
- Ульянченко, Ю., Марченко, Л. (2018). Роль державної казначейської служби України в забезпеченні дотримання вимог бюджетного законодавства розпорядниками (одержувачами) бюджетних коштів. *Ефективність державного управління*. Вип. 2 (55). Ч. 2. С. 195—201. URL: <https://epa.nltu.edu.ua/index.php/journal/article/view/215/212>
- Проскура, К. (2019). Організація внутрішнього контролю бюджетними організаціями (установами) як розпорядниками бюджетних коштів. *Криміналістика*

- і судова експертиза. Вип. 64. С. 689—698. <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.65>
- Радіонов, Ю. (2012a). Основні види та суть бюджетних порушень. *Економіка України*. 55. 08 (609). 55-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2012_8_7
- Радіонов, Ю. (2012b). Управлінські рішення як фактор неефективного використання бюджетних коштів. *Економіка України*. 55. 12 (613). 41-51. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000055986>
- Зоді, Річард Ю. (1987). Бюджетування результативності. Підруч. Інститут державного управління, Політехнічний інститут і Університет штату Вірджинія. 147 с.
- Андрущенко, В., Федосов, В. (1995). Запорозька Січ як український феномен. Київ, Заповіт. 173 с.
- Габора, Л. (2011). Бюджетні відносини України: становлення та розвиток. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. Вип. 2 (34). С. 232—237.
- Бармак, М. (2016). Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII—XIX ст.). Тернопіль, Видавництво Астон. 392 с.
- Чугунов, І. (2005). Бюджет Української РСР у складі бюджетної системи СРСР. *Наукові праці НДФІ*. № 4. С. 3—26.
- Деркач, Т. (2020). Методичне забезпечення орієнтованого на результат бюджетування в системі місцевого самоврядування. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. Т. 19. № 1(44). С. 122—139. [https://doi.org/10.18524/2413-9998.2020.1\(44\).198359](https://doi.org/10.18524/2413-9998.2020.1(44).198359)
- White, J. (2015). What are budgeting's purposes? Comments on OECD's principles of good budgetary governance. *OECD Journal on Budgeting*. Vol. 2014/3. <https://doi.org/10.1787/budget-14-5jrtl4wnr8zw>
- Жибер, Т. (2019). Результативне управління публічними фінансовими ресурсами. *Ринок цінних паперів України*. № 1-2. С. 34—40. URL: https://www.researchgate.net/publication/361489561_Rezultativne_upravlinna_publicnimi_finansovimi_resursami_Performance_in_financial_management_of_public_resources
- Федосов, В., Опарін, В., Сафонова Л. та ін. (2004). Бюджетний менеджмент. Підруч. За заг. ред. В. Федосова. Київ, КНЕУ. 864 с.
- Шут, С. (2013). Планування і бюджетування державних капітальних вкладень на місцевому рівні. *Ефективна економіка*. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2152>
- Циганова, Н., Жибер, Т. (2023) Концептуальний підхід data-driven бюджетування інвестиційних проектів для сталого розвитку України. *Фінанси України*. № 3. С. 27—43. <https://doi.org/10.33763/finukr2023.03.027>
- Azarenkova, G., Buriachenko, A., Zhyber, T. (2020). Anticorruption efficacy in public procurement. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. No. 2(33). P. 66—73. <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v2i33.206412>
- Юшко, С. (2018). Фінансові шахрайства і зловживання у сфері публічних закупівель та способи протидії їм. *Сучасні проблеми економіки і підприємництво*. № 21. С. 118—125. URL: <http://sb-keip.kpi.ua/article/view/128048>

Надійшла 20.05.2024

Прорецензована 11.06.2024

Доопрацьована 21.06.2024

Підписана до друку 01.07.2024

REFERENCES

- Hutsaylyuk, L. (2010). Accounting for financing of budgetary institutions. *Galician economic journal*. No. 3(28). P. 191-196. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/817/2/GEB_2010_v28_No3-L_Hutsaylyuk-Accounting_funding_%20of__191.pdf [in Ukrainian].
- Deykalo, L., Chubak, A. (2015a). The role of the managers of budget funds at all stages of the budget process. *Efficient Economy*. No. 3. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3889> [in Ukrainian].
- Deykalo, L., Chubak, A. (2015b). The interaction of Treasury with the spending units of the state budget fund, the ways of its improvement. *Efficient Economy*. No. 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3746> [in Ukrainian].
- Savateyeva, O. (2012). Functions of the State Treasury Service of Ukraine bodies regarding the servicing of estimates of managers and recipients of budget funds. *RFI Scientific Papers*. No. 1(58). P. 79-85. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6b575428-a975-4d59-867c-adee4e9343d8/content> [in Ukrainian].
- Ambarchian, M. (2016). Methodical frameworks of accounting for revenues and expenses of budget-funded bodies. *Economic Forum*. No. 3. P. 299-304. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/1953/1/20160905_101.pdf [in Ukrainian].
- Zarosylo, A. (2017). Methodical approaches to analysis income and expenditure by budget funds managers. *The Institute of accounting, control and analysis in the globalization circumstances*. Vol. 3-4. P. 95-102. URL: <http://ibo.wunu.edu.ua/index.php/ibo/article/viewFile/323/323> [in Ukrainian].
- Ulyanchenko, Y., Marchenko, L. (2018). The role of the State Treasury Service of Ukraine in providing the observance of budget legislation requirements by managers (recipients) of budget funds. *Efficiency of public administration*. Vol. 2 (55). Part. 2. P. 195-201. URL: <https://epa.nltu.edu.ua/index.php/journal/article/view/215/212> [in Ukrainian].
- Proskura, K. (2019). Organization of internal control by budget organizations (institutions) as a budgetary funds manager. *Criminalistics and Forensics*. Vol. 64. P. 689-698. <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.65> [in Ukrainian].
- Radionov, Yu. (2012a). The main types and essence of budget violations. *Economy of Ukraine*. 55. 08 (609). 55-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2012_8_7 [in Ukrainian].
- Radionov, Yu. (2012b). Managerial decisions as a factor of inefficient use of budget funds. *Economy of Ukraine*. 55. 12 (613). 41-51. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000055986> [in Ukrainian].
- Zodi, Richard Yu. (1987). Performance budgeting. Virginia Polytechnic Institute and State University. 147 p. [in Ukrainian].
- Andrushchenko, V., Fedosov, V. (1995). Zaporozhian Sich as a Ukrainian phenomenon. Kyiv. 173 p. [in Ukrainian].
- Habora, L. (2011). Budget relations of Ukraine: formation and development. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University, Series "Economics"*. Vol. 2 (34). P. 232-237 [in Ukrainian].
- Barmak, M. (2016). Formation of the Russian imperial system of civil service on Ukrainian lands (XVIII–XIX centuries). Ternopil. 392 p. [in Ukrainian].
- Chuhunov, I. (2005). The budget of the Ukrainian SSR as part of the USSR budget system. *RFI Scientific Papers*. No. 4. P. 3-26 [in Ukrainian].
- Derkach, T. (2020). Methodical support of results-oriented budgeting in the local self-governance system. *Market Economy: Modern Management Theory and Practice*.

- Vol. 19. No. 1(44). P. 122-139. [https://doi.org/10.18524/2413-9998.2020.1\(44\).198359](https://doi.org/10.18524/2413-9998.2020.1(44).198359) [in Ukrainian].
- White, J. (2015). What are budgeting's purposes? Comments on OECD's principles of good budgetary governance. *OECD Journal on Budgeting*. Vol. 2014/3. <https://doi.org/10.1787/budget-14-5jrtl4wnr8zw>
- Zhyber, T. (2019). Performance in financial management of public resources. *Securities Market of Ukraine*. No. 1-2. P. 34-40. URL: https://www.researchgate.net/publication/361489561_Rezultativne_upravlinna_publicnimi_finansovimi_resursami_Performance_in_financial_management_of_public_resources [in Ukrainian].
- Fedosov, V., Oparin, V., Safonova, L. et al. (2004). Budget management: Textbook. V. Fedosov (Ed.). Kyiv, KNEU. 864 p. [in Ukrainian].
- Shoot, S. (2013). Planing and budgeting of public capital investments on local level. *Efficient Economy*. No. 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2152> [in Ukrainian].
- Tsyganova, N., Zhyber, T. (2023) Data-driven conceptual approach to investment project budgeting for sustainable development of Ukraine. *Finance of Ukraine*. No. 3. P. 27-43. <https://doi.org/10.33763/finukr2023.03.027> [in Ukrainian].
- Azarenkova, G., Buriachenko, A., Zhyber, T. (2020). Anticorruption efficacy in public procurement. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. No. 2(33). P. 66-73. <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v2i33.206412>
- Yushko, S. (2018). Financial frauds and abuses in the sphere of public procurement and the measures of counteracting them. *Current problems of economy and entrepreneurship*. No. 21. P. 118-125. URL: <http://sb-keip.kpi.ua/article/view/128048> [in Ukrainian].

Received on May 20, 2024

Reviewed on June 11, 2024

Revised on June 21, 2024

Signed for printing on July 1, 2024

Tetiana Zhyber, PhD (Econ.), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Finance named after Viktor Fedosov
Olena Tymchenko, Dr. Sci. (Econ.), Prof.,
Professor of the Department of Finance named after Viktor Fedosov
Alla Slavkova, PhD (Econ.), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Finance named after Viktor Fedosov
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Beresteyskyi Ave., Kyiv, 03057, Ukraine

THE IMPACT OF INSTITUTIONAL TRADITIONS ON THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF SPENDING UNIT IN UKRAINE

Achieving sustainable development goals and ensuring social well-being require balanced approaches and well-founded decisions on budget funds management. This issue is especially acute during the war, when there're increased demands on spending units of budget funds regarding the high-quality exercise of powers conferred on them in the budget process, ensuring the rational and efficient use of resources, and the effective implementation of budget programs.

It is established that cases of violations of budget legislation, embezzlement, and non-fulfillment of their obligations to communities by spending units of budget funds are not isolated. Therefore, the need arises to find out the deep roots of these problems, among which, according to our hypothesis, are institutional traditions.

The impact of stable institutional rules on spending units' behavior has been identified, and proposals for improving the institution of spending unit in Ukraine have been substantiated, taking into account this factor. It has been established that, according to world experience, the institution of spending unit rests entirely on the decentralization of powers to effectively obtain results. Spending units have the freedom of operational management of their budgetary allocations, the freedom of informational influences on the content of indicators of their activity without instructions from above. It is shown how this concept was distorted by the Ukrainian budgeting practice of the first two decades of independence. Spending units did not get enough subjectivity for full-fledged micro-budgeting of networks, accordingly, they cannot organize their activities for the medium term. To fix this situation, it is proposed: 1) to leave the institution of spending unit to the heads of public entities — heads of territorial communities, special officials of agencies that implement projects with their own and budget funds, heads of public entities such as higher education institutions of state and communal forms of ownership; 2) to differentiate between result-driven budget allocations on the basis of accountability and own incomes of spending unit organizations. This will increase the efficiency of spending units and contribute to the introduction of medium-term budgets.

Keywords: *budget; budgeting of public financial resources; spending unit; result management; institutional rules.*

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ І ТЕОРЕТИЧНІ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT AND THEORETICAL PARADIGMS OF THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN ECONOMY

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.041>

УДК 33.330

JEL: Q130

Л.В. МОЛДАВАН, д-р екон. наук, проф., заслужений економіст України,
головний науковий співробітник відділу форм та методів господарювання
в агропродовольчому комплексі

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна

e-mail: lmoldavan@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5347-2699>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КООПЕРАЦІЇ У ПРАЦЯХ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ТА ЇХ АКТУАЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ І ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Проаналізовано розвиток обґрунтованих у працях М. Туган-Барановського теоретичних засад сільськогосподарської кооперації, їх юридичне відображення і реалізацію на практиці протягом ХХ ст. Окреслено причини відсутності в Україні динамічного кооперативного руху і завдання щодо їх усунення як важливого чинника підтримки розвитку малого і середнього агробізнесу в умовах повоєнного становлення економіки і адаптації до європейської інтеграції.

Ключові слова: кооперативна спадщина; кооперативні принципи; еволюція; глобалізація; євроінтеграція.

Зародження кооперативних форм організації спільних дій пов'язується з розвитком товарно-обмінних відносин і поглибленням суспільного поділу праці, що обумовило віддалення виробника, з одного боку, від засобів виробництва, а з іншого — від ринку збуту продукції та інших зовнішніх

Ц и т у в а н н я: Молдаван, Л. (2024). Теоретичні засади кооперації у працях М. Туган-Барановського та їх актуалізація в умовах глобалізаційних процесів і євроінтеграції. *Економіка України*. 67. 09 (754). 41-63. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.041>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

сфер із загостренням антагоністичних між ними економічних відносин, посилюваних диспаритетом цін та іншими чинниками. Особливо ускладнювалось у ході конкурентної боротьби з більшими ринковими структурами становище дрібних ринкових агентів. Об'єктивно такі умови спричинили необхідність пошуку форм і механізмів нівелювання трагічних, за оцінкою американського економіста Е. Боуена (Bowen, 1953, р. 34), результатів капіталістичної системи. Предметом економічних, соціологічних, філософських досліджень у цьому контексті стала кооперація.

У ході історичного розвитку теоретичного базису кооперативної ідеї виокремилися дві теоретичні лінії. Для першої кооперація була засобом соціально-економічної боротьби з капіталізмом з метою або його заміни, або зміни його основних положень. Цей напрям був започаткований соціалістами-утопістами (Р. Оуеном, Ш. Фур'є, Л. Бланом), які вважали, що кооперативна система може змінити основи капіталістичної системи. Їх послідовники (Ш. Жід, П. Ламберт, Б. Лавернь) обґрунтували необхідність заміни системи ліберальної економіки кооперативною системою. Реформісти Е. Пуассон, К. Косткі розглядали «кооперативізм» не як спосіб руйнування капіталізму, а як спосіб справляння врівноважувального ефекту на капіталістичну систему, яка не має «ні сумління, ні моралі». Ф. Райфайзен і його однодумці не проявляли зацікавленості до політичних і соціальних реформ і єдиною справою кооперативів визнавали піднесення морального рівня його членів. Райфайзенівський рух став настільки ж господарським, наскільки ж і морально-релігійним.

Формування економічної думки другої течії проводили маргіналісти, і найбільшого поширення вона набула в Північній Америці. На думку Л. Вальраса, В. Парето та інших дослідників, члени всіх кооперативів вступають до них лише з егоїстичних міркувань. Кооперативи являють собою такі підприємства, в основі діяльності яких лежить провідний принцип капіталістичної економіки — прибуток, тобто вони є практичним засобом для покращення групами егоїстичних капіталістів індивідуального економічного становища в умовах конкуренції. Селяни, створюючи капітали кооперації у своїх інтересах, поступово перетворюються на капіталістів. К. Маркс і Ф. Енгельс також вважали, що кооперативи є лише ланкою в процесі переходу до капіталізму, а не до колективізму.

Опонуючи представникам обох течій, видатний український економіст і соціолог М. Туган-Барановський на початку XX ст. обґрунтував розуміння кооперації як можливої форми суспільно-економічних організацій трудящих, спрямованої на захист їх економічних інтересів господарськими методами. «Третьою формою самооборони трудящих, оборони шляхом утворення, яко протипагу капіталістичним підприємствам своїх власних підприємств, — є кооперація» (Туган-Барановський, 1994, с. 217). На його думку, кооперативні підприємства — це, по суті, єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомих зусиль селян і як виробнича структура здатна не лише захистити їх економічні інтереси, а й

досягнути поставленої мети: «Тому, що кооператив є одна з форм господарської самооборони трудящих, то він може прагнути тільки тих завдань, тієї мети, яку ставлять собі, в своїй господарській діяльності працюючі класи» (Туган-Барановський, 1994, с. 221).

На відміну від капіталістичного підприємства, яке створене «природним» процесом, кооператив є «штучною» формою господарської організації, яка виникла під впливом соціалістичного ідеалу, суть якого полягає у вимозі економічної рівності всіх членів суспільства. Вони відрізняються між собою тим, що рушійною силою капіталістичного підприємства виступає прагнення до прибутку — нетрудового доходу, який формується завдяки кругообігу капіталу. Розширення обігу капіталу заради його нарощування — притаманна капіталістичному підприємству риса. Кооперативне підприємство не має на меті одержання капіталістичного прибутку. Воно створюється не для одержання прибутку на вкладений капітал, а для «збільшення, завдяки загальному веденню господарства, трудових доходів своїх членів, або зменшення їх витрат на споживчі потреби» (Туган-Барановський, 1916, с. 67). Кооперативні підприємства відрізняються від інших також тим, що утворюються за добровільної згоди заінтересованих осіб без зовнішнього примусу. «Отже, кооперативне підприємство має три характерних ознаки: 1) некапіталістичну мету, 2) добровільність устрою, 3) гуртування, себто спільне господарювання» (Туган-Барановський, 2010, с. 47).

Кооператив (збутовий, переробний та ін.) розподіляє дохід (економічний результат) не на паї (внесений капітал), а на поставлену для продажу продукцію, і в цьому полягає його родова, відмінна від капіталістичного підприємства, ознака. Доданий продукт у кооперативі належить його членам і є їхнім трудовим доходом, тоді як у капіталістичному підприємстві — його прибутком. Визначення природи доходу кооперативів має важливе не лише теоретичне, а й практичне значення. Некапіталістична природа «зиску» кооперативів обумовлює їх звільнення від сплати торговельно-промислового податку, що має підтримуватися державною владою (Туган-Барановський, 2010, с. 50—51).

Особливу роль учений відводив кооперативним формам виробничих об'єднань селянських господарств. Виробничу артіль, яка за своїми розмірами набагато переважає індивідуальні селянські господарства, М. Туган-Барановський визначав як об'єднання «...групи осіб, що спільно володіють засобами виробництва і спільно володіють виготовленим продуктом» (Туган-Барановський, 1916, с. 119). Такими є, наприклад, земельні артілі Італії. Безробітні селяни орендують землю всією артільлю, щоб «знайти кожному зайняття». Артіль спільно придбаває необхідний інвентар і спільно продає вирощену продукцію. При організації кожен член артілі робить вступний внесок і придбаває певну кількість паїв. Кошти наприкінці року, після покриття витрат, розподіляються між членами пропорційно паям. Усі працюють спільно, як на фермі. Керівництво здійснює правління, яке обирає директора (Туган-Барановський, 1916, с. 184).

Сільськогосподарська артіль є горизонтальною концентрацією, тоді як кооперування селянських індивідуальних господарств з метою зберігання, переробки, збуту продукції — це крок до розвитку великої вертикальної концентрації. Учений вважав, що в умовах капіталістичної економіки всі види кооперації є виробничою необхідністю для селянського господарства, тому що «завдяки кооперації селянин мав змогу користуватися тими вигодами та пільгами, які мали великі господарства» (Туган-Барановский, 1916, с. 19).

Особливе значення має проведений М. Туган-Барановським аналіз сутності й ролі сільськогосподарської кооперації, який ґрунтується на загальноприйнятих економічною наукою висновках щодо її впливу на соціальний характер еволюції селянського господарства.

Створені кооперативи своєю діяльністю продовжують окремі виробничі процеси селянського господарства, регулюють його внутрішнє життя. Цим самим сільськогосподарська кооперація не порушує самостійності малого селянського господарства, а навпаки, зміцнює його, підвищує його продуктивність. Вона приносить у селянське господарство і нове: воно втрачає свій індивідуальний характер, ізольованість, стає частиною складної кооперативної системи. Селянська кооперація не лише виступає чинником підвищення економічного рівня діяльності селянського господарства, але й глибоко перетворює його, удосконалює технологію і організацію виробництва, змінює обов'язки і працю селянина, привчає його до самостійності й самопомоги, дисциплінує, підвищує його культурний рівень і суспільну активність. Цим значення кооперації виходить за межі економічного. Селянське господарство, хоча і залишається індивідуальним, але водночас організаційно впливається в структуру вищого порядку, стає суспільно врегульованим, і в цьому полягає його новизна, створювана саме кооперацією. Іншими словами, завдяки останній формується новий тип селянського господарства, у якому для індивідуального селянського господарства залишається лише один напрям діяльності — сільськогосподарське виробництво. Решта сільськогосподарських операцій — продаж, переробка сільськогосподарської продукції, купівля засобів виробництва — виконується не силами сільськогосподарського виробника, а колективною силою організованих у кооперативи виробників.

За М. Туган-Барановським, історично кооперація утворена пристосуванням соціалістичного ідеалу до умов капіталістичного оточення. Соціалістичні ідеї, кинуті на капіталістичний ґрунт, дали своєрідний росток — кооперацію. Через те кооперація — така, яка вона реально існує в сучасному суспільстві, — має характер соціального компромісу: в ній є елементи і соціалістичного, і капіталістичного устрою. Учений стоїть на позиції компромісності кооперації між представниками двох домінуючих теоретичних течій: реформаторської і практичної. У тому й сила кооперації, що цей соціальний рух твердо заснований на ґрунті сучасної господарської системи і бере від капіталізму вироблені ним форми господарської організації. Водночас

кооперація є чимось більшим, що стоїть над компромісом. Ідеться про ідеалістичний характер кооперативного руху, віру в те, що кооперація відкриває для людства чудові перспективи, що кооперативна форма господарства несе з собою загальне поєднання, загальну гармонію і розв'язання багатьох суперечностей сучасності (Туган-Барановський, 2010, с. 143—150).

Отже, **мета статті** — здійснити аналітичний огляд, оцінити й обґрунтувати теоретико-пізнавальні, історичні та інституціонально-практичні передумови еволюції кооперативних цінностей і практичних засад формування кооперативних структур за період від написання наукових праць М. Туган-Барановського до сьогодення, з актуалізацією значення об'єднань малих і середніх агрогосподарств на кооперативних принципах в умовах глобалізованого корпоративного капіталізму і євроінтеграційної орієнтації України.

Обґрунтовані М. Туган-Барановським компромісність та ідейність кооперативного руху, його можливості щодо розв'язання суперечностей капіталістичного способу господарювання шляхом поєднання інтересів кооператорів забезпечили кооперативним товариствам найбільшу, за аналізом історичної ретроспективи кооперативізму, порівняно з іншими організаційно-правовими формами стійкість у протистоянні викликам ХХ ст.¹ За дослідженнями науковців Навчально-дослідного інституту для кооперативів і взаємних товариств при Університеті Шербрук (l'Institut de recherche et d'enseignement pour les coopératives de l'Université de Sherbrooke — IRECUS, Canada), квебекські кооперативи виявили у два рази вищий відсоток виживання порівняно з підприємствами акціонерної форми господарювання (Lafleur, Merrien, 2012).

Поширення і утвердження кооперативного руху відбувалися в умовах протистояння, як і раніше, двох течій, одна з яких продовжувала орієнтуватися на соціалістичну альтернативу, друга — на капіталістичну систему. Теоретичні погляди на кооперативізм як інструмент переходу до соціалізму розвинулися в теорію формування через кооперативи оригінальної економічної системи, здатної уникнути як «безсердечного капіталізму», так і «комунізму без Бога», що стало основою для визначення третього шляху. Історично такий підхід розвивався в Канаді. У Франції ця теорія виявила себе в пропаганді «кооперативної республіки» (Lévesque, 1981).

Пошук альтернативи зростав у міру посилення панування капіталістичних відносин у всіх галузях і сферах обслуговування. Для реалізації на практиці способів опору системі, яка не має «ні сумнінь, ні моралі», стало поширення в Канаді багатофункціональних кооперативних центрів, відомих як *Caisses populaires*, з громадськими їдальнями і продажем за низькими цінами страв, кооперативами натуральних продуктів, кооперативними

¹ Birchall J., Ketilson L. Resilience of the Cooperative Business Model in Times of Crisis. Sustainable Enterprise Programme. International Labour Organization, 2009. 41 p. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@emp_ent/documents/publication/wcms_108416.pdf

дитячими садками, насамперед, для дітей малозабезпечених батьків і з неповних сімей, громадськими радіо, книжковими магазинами та іншими структурами, до яких застосовувалися терміни «народні групи», «самокеровані підприємства», «нетрадиційні кооперативи». Паралельно розвивався кооперативний рух, орієнтований на «вмонтування» в капіталістичний розвиток. Один з них — рух Дежардена, який набув значного поширення як рух альянсу кооперативів з державним і приватним секторами, чому сприяла його підтримка від держави шляхом визнання на рівні законодавства, а також фінансування окремих проєктів «дежарденалістів» (Lévesque, 1997). У контексті цього руху підтримку дістали традиційні сільськогосподарські кооперативи, створені малими фермерськими і рибальськими господарствами, що в комплексі забезпечило їм місце центрального компонента місцевого сектору економіки Канади. «Нетрадиційним кооперативам» було відмовлено в правовому статусі, тому ця течія не набула широкого розвитку, натомість інтегрований у капіталізм кооперативний рух посів вагоме місце в національній державній економіці.

У Європі кооперативні товариства набули значного поширення з середини 1950-х — у 1960-х роках, охопивши паралельно із зародженням і посиленням глобалізаційної економіки й загостренням конкуренції практично всі основні сфери сільськогосподарської діяльності. Об'єднання фермерів на кооперативних засадах стало в європейському сільському господарстві основним елементом стратегії. У той період відбулись унормування юридичного режиму для сільськогосподарських кооперативів, структуризація їх різних типів, яка включала створення й інституалізацію статутів індивідуальних (первинних) кооперативів та їх національних організацій, які реалізовували політичні проєкти своїх членів і розвивали послуги, що сприяли їх розвитку. Той період також характеризувався злиттям кооперативів, створенням союзів і кооперативних груп. Якщо у 1965 р. у Франції функціонувало близько 5700 кооперативів, не враховуючи кооперативів із спільного використання техніки та інших кооперативних сервісних структур, то наприкінці 1990-х років у результаті процесів об'єднання їх кількість зменшилася до 3600. При цьому торговельний оборот збільшився з 3 млрд до 51 млрд євро. Через кооперативи та їх об'єднання малі й середні європейські фермерські господарства успішно «вписалися» в модернізовану економіку другої половини XX ст.

Процеси становлення кооперативного руху відбувалися не тільки в європейських та інших розвинутих країнах, а й в країнах, що розвиваються. Наочний тому приклад — Індія, де водночас з капіталістичним розвитком економіки поширення набули сільськогосподарські кооперативи у виробництві цукру, переробці молока, постачанні й виробництві добрив, зберіганні й збуті сільськогосподарської продукції² (табл. 1).

² Indian Cooperative Movement. A statistical profile 2016. National Cooperative Union of India, 2016. URL: <http://68.178.225.232/storage/A-STATISTICAL-PROFILE-2016.pdf>

Наприкінці минулого і в поточному сторіччі процеси західноєвропейської кооперативної концентрації посилилися, що сприяло досягненню кооперативами економії на масштабі, посиленню впливу в переговорних процесах з великотоварними покупцями сільськогосподарської продукції і розширенню їх ринків збуту. Так, у Франції за цей період кількість кооперативів зменшилася до 2500 од. з торговельним оборотом 85 млрд євро, що на 34 млрд євро є більшим порівняно з кінцем 1990-х років. Скорочення відбулося шляхом об'єднання первинних кооперативів у регіональні кооперативні союзи (інкорпоровані структури) і кооперативні групи (об'єднання на основі договору). Нові кооперативні структури виявили спроможність конкурувати з великими капіталістичними корпораціями, відібравши в останніх 7 % агропродовольчого ринку. За французькими кооперативами — переробка 40 % сільськогосподарської продукції; вони надають роботу 160 тис. працівникам і ще стільки ж зайнято в кооперативах із спільного використання техніки й надання інших сервісних послуг. Сім французьких кооперативів входять до 20 найбільших сільськогосподарських кооперативів ЄС. Серед 20 топ-кооперативів з найбільшим торговельним оборотом функціонують чотири німецьких кооперативів, за ними йдуть великомасштабні скандинавські кооперативні утворення (табл. 2).

Поява таких структур — результат ускладнення конкурентного середовища для діяльності кооперативів через розширення до європейських і світових розмірів ринків й конкурентів. Європеїзація комерційної мережі зумовила вихід капіталістичних підприємств на європейський, а за ним і

Таблиця 1. Характеристика основних видів кооперативів Індії

Види кооперативів	Основні показники
Збутові	Загальна кількість — 7 тис. од. Кількість членів — 6,1 млн осіб Кількість зайнятих — 39 тис. осіб Частина держави в пайовому капіталі — 45,6 %
З переробки цукрової тростини	Кількість первинних кооперативів — 81,5 тис. од. Кількість членів — 6 млн ферм Кількість кооперативних переробних заводів — 326 од. Питома вага кооперативного цукру — 60 % Частка держави в пайовому капіталі — 44,1 %
З переробки молока	Кількість первинних кооперативів — 1,4 млн од. Кількість кооперативних заводів — 218 од. Частка кооперативного молока — $\approx$ 49 % Обсяг переробки молока за добу — 34 млн л Щоденний роздрібний продаж — 30 млн л Робота кооперативів фінансується, керується і контролюється державними органами

Джерело: адаптовано авторкою за: Indian Cooperative Movement. A statistical profile 2016. National Cooperative Union of India, 2016. URL: <http://68.178.225.232/storage/A-STATISTICAL-PROFILE-2016.pdf>

на міжнародні рівні, що потребує значних коштів. Кооперативи через свою специфіку і етичні аспекти діяльності мають у своєму розпорядженні менші ресурси, ніж їх конкуренти — приватні промислові компанії. З такою самою ситуацією стикаються кооперативи у сфері переробки і розфасовки сільськогосподарської продукції, роль якої наразі зростає.

Кооперативам доводиться робити вибір: залишатися постачальником сировини для приватних структур або шукати додаткових можливостей залучати кошти, що спонукає їх до купівлі приватних підприємств, укла-

Таблиця 2. Топ-20 європейських сільськогосподарських кооперативних об'єднань

Країна	Кооперативне об'єднання	Вид діяльності	Дохід за 2013 р., млрд євро
Німеччина	BayWa	Продаж зерна і поставки на ферми	16,0
Нідерланди	FrieslandCampina	Молочна продукція	11,4
Данія / Швеція	Arla Foods	Молочна продукція	9,9
Данія	DLG	Продаж зерна і поставки на ферми	7,9
Данія	Danish Crown	Виробництво м'яса	7,8
Німеччина	Sudzucker	Виробництво цукру	7,7
Німеччина	Agravis	Продаж зерна і поставки на ферми	7,5
Франція	Invivo	Продаж зерна і поставки на ферми	6,1
Ірландія	Kerry	Молочна продукція	5,8
Німеччина	DMK	Молочна продукція	5,3
Фінляндія	Metsalito	Лісове господарство	4,9
Швейцарія	fenaco	Багатоцільовий	4,9
Франція	Tereos	Виробництво цукру	4,7
Франція	Terrena	Багатоцільовий	4,7
Франція	Sodiaal	Молочна продукція	4,6
Нідерланди	FloraHolland	Садівництво	4,4
Франція	Vivescia	Продаж зерна і поставки на ферми	4,2
Франція	Agrial	Багатоцільовий	3,9
Швеція	Lantmannen	Продаж зерна і поставки на ферми	3,8
Франція	Axéreal	Продаж зерна і поставки на ферми	3,7

Джерело: адаптовано авторкою за: Declerck F. 9 challenges facing French agricultural co-ops. ESSEC Knowledge. 2014. Dec 15. URL: <https://knowledge.essec.edu/en/economy-finance/9-challenges-facing-french-agricultural-co-ops.html> (дата звернення: 01.05.2024).

дання угод про партнерство з переробними компаніями, розроблення своїх або пошуку доступу до використання торгових марок комерційних структур тощо. Ці та інші глобалістичні процеси не могли не вплинути на еволюцію кооперативних цінностей. Науковці з різних країн і Міжнародний кооперативний альянс займаються пошуком таких допустимих змін у цінностях і принципах, які б впливали з принципів і правил у інтерпретації піонерів Рочделя³, були обов'язковими для всіх і водночас відповідали вимогам зовнішнього середовища.

Пошуки ускладнюються тим, що нині, як і 100 років тому, коли М. Туган-Барановський писав свої праці з кооперації, більшість теоретиків і законотворців підходять до кооперативів з позиції традиційної капіталістичної економічної теорії, яка не може розглядати особливості кооперативних структур, оскільки займається виключно аналізом капіталістичних фірм. Як і тоді, теорія кооперації не дійшла до свого завершення, адже погляди на відмінності кооперативів від капіталістичних підприємств залишаються діаметрально протилежними і пошук рівноваги між ними триває. Такий підхід передається і законодавцям. У багатьох країнах, де вплив великого капіталу на владні структури домінує, кооперативне лобі є слабким, а кооперативний рух належною мірою себе не проявляє, у законодавчих актах кооперативи ідентифікуються такими самими підприємствами, як й інші. Для них правила, що називаються кооперативними принципами, є другорядними і не вносять значної різниці у функціонування кооперативів порівняно з капіталістичними підприємствами. І для перших, і для других однією з найважливіших проблем, за умови сильної міжнародної конкуренції, є створення капіталу, тому основні правила мають на меті полегшити формування власних фондів будь-якою ціною, у тому числі шляхом звернення до зовнішніх капіталів і надання їх вкладникам переваг, поширених у капіталістичних фірмах. Такий підхід у науковій літературі Канади названо утилітарним. Для нього головне — виживання підприємства, тобто його конкурентоспроможність, тому аналізується з позиції прагматично-індуктивного методу, за яким кооперативне товариство визначається таким, яке, зберігаючи деякі свої специфічні риси, має тенденцію наближатися до капіталістичного утворення (Ф. Ніколя, Дж. Нільсон).

Діаметрально протилежним утилітарному є деонтологічний підхід (деонтологія — профільна етика), який заснований на кооперативних цінностях і звертається до ідеально-дедуктивного методу. За науковцями, що

³ Перші кооперативні принципи, визначені в 1844 р. кооператорами Рочделя (Англія): відкрите і добровільне членство; демократичне управління і контроль за принципом «один член кооперативу — один голос»; капітал кооперативу формується за рахунок пайових внесків членів і відрахувань від господарської діяльності; доходи кооперативу (економічний результат) розподіляється між членами кооперативу пропорційно користуванню послугами; чесне ведення справи з помірним ризиком; політичний і релігійний нейтралітет; піклування про освіту членів кооперативу (Зіновчук, 2001, с. 31).

дотримуються деонтологічного підходу (А. Матіс, К. Метьюз, Ю. Бланквіст, С. Аке), чітке співвідношення між кооперативними цінностями і кооперативним законодавством є дуже важливим, оскільки саме через їх поєднання визначаються кооперативна практика і майбутнє кооперативного руху. Кооперативна ідеологія і цінності мають домінувати в законодавчих актах. Відсутність такого підходу відкриває шлях до опортунізму (формування псевдокооперативів).

Однак залишатися кооперативним цінностям традиційними в умовах змін глобалізаційної економіки неможливо. По-перше, у сучасному суспільстві частина з них (наприклад, релігійно-національні) втрачають свій сенс як ознаки, що відрізняють кооперативи від інших підприємств. Унормування кооперативних правил щодо частини інших цінностей, які були б узгоджені між собою в нових умовах, є досить складним, оскільки одна й та сама цінність може породити безліч правил (Levesque, Cote, 1995).

На відміну від деонтологічного підходу, що визнає домінування цінностей, і утилітарного, який дотримується пріоритету ринкового середовища, у науковій сфері різних країн виокремлюється системний підхід для характеристики й унормування відмінностей кооперативних підприємств (С. Вьєней, Ж. Пельте), який передбачає забезпечення компромісу між логікою цінностей і логікою практичності, що є продовженням кооперативного вчення М. Туган-Барановського. Рівність, що відноситься до кооперативних цінностей, унормовується принципом «один член — один голос». Логіка практичності реалізується через принцип розподілу кооперативних виплат пропорційно проведенню операцій з кооперативом (Levesque, Cote, 1995). Системний підхід не заперечує утилітарних принципів, але їх реалізація повинна мати межу, за якою кооператив не втрачатиме своєї кооперативної сутності. Він також визнає важливу роль кооперативних цінностей як парадигми, що координує процес розробки правил. Згідно з системним підходом, законодавство, ураховуючи зміни в кооперативних принципах, обумовлені реальним ринковим середовищем ХХІ ст., водночас має залишатися «охоронцем» специфічного характеру кооперативів — по суті єдиної, як зазначав, нагадаємо, М. Туган-Барановський, форми організації, що виникла в результаті свідомих зусиль селян і як виробнича структура, здатна не лише захистити їхні економічні інтереси, а й досягти поставленої мети.

У науковій літературі й документах конгресів Міжнародного кооперативного альянсу кооперативні принципи поділено, з урахуванням впливу на функціонування кооперативів глобалізованої економіки, на такі, яких обов'язково необхідно дотримуватись, і такі, яких можна дотримуватись із обмеженням. До перших віднесено:

- демократичний контроль, основу якого формує принцип «один член — один голос»;
- принцип відкритих дверей — дозволяє всім, хто займається будь-якими видами діяльності, що належать до предмета діяльності кооперативу, вступати до нього чи виходити з нього;

- принцип додержання членами кооперативу зобов'язань щодо участі в його діяльності;
- розподіл кооперативних виплат пропорційно участі членів у діяльності кооперативів, що відповідає принципам справедливості й солідарності;
- обмежений розподіл на паї, оскільки вони прирівнюються до облігацій з виплатою відсотків на договірній основі, а не до акціонерного капіталу, який дозволяє отримувати дивіденди пропорційно розміру внесеного в підприємство капіталу;
- обмеження обсягу комерційних операцій з третіми особами і підпорядкованість цих операцій своєму предмету діяльності з надання послуг членам;

Принципи, яких, залежно від обставин, можна дотримуватися з обмеженням:

- передання майна кооперативу в разі його ліквідації — вільні резерви можуть бути передані в пайовий фонд, що розподіляється, решта резервів залишається недоторканою;
- принцип негайної оплати може замінюватися механізмами товарного кредиту і взаємозаліку;
- навчання членів може обмежуватися наявністю сучасних джерел і методів доступу до наукової інформації та ін.;
- принцип політичного і релігійного нейтралітету в нинішніх умовах не є оцінювальним щодо кооперативних принципів.

Принципи, визнані недоторканими, зберігають особливості нинішніх кооперативів, які відрізняють їх від капіталістичних підприємств тим, що:

- метою кооперативу є задоволення власних інтересів членів, він є центром створення прибутку в інтересах своїх членів (П. Мевелен);
- дохід кооперативу, який члени кооперативу розподіляють між собою, ними ж і зароблений, тому він не є прибутком (К. Ламберт);
- кооператив не заробляє прибутку — надлишкові кошти на рахунок в кінці року становлять борг кооперативу перед його членами (Ж. Дезе);
- пайовий фонд кооперативу насправді більше нагадує механізм облігацій, а не механізм акцій. За своєю природою він схожий на позику членів кооперативу (І. Ємельянов, К. Пішет), тому виплати нарахувань на паї обмежено договірними умовами;
- між членами кооперативу і кооперативним центром не відбувається економічного обміну, не існує ні попиту, ні пропозиції, а отже, між ними немає ринку, аналогічно немає і ціноутворення в його традиційному розумінні (К. Ламберт);
- кооператив не є власником продукції, переданої його членами для продажу за дорученням і закупленої для членів за їх замовленням, тому бухгалтерський облік, який ведеться капіталістичними підприємствами, не може застосовуватися до кооперативів — вони повинні мати свій особливий облік фінансового режиму (Г. Деше);

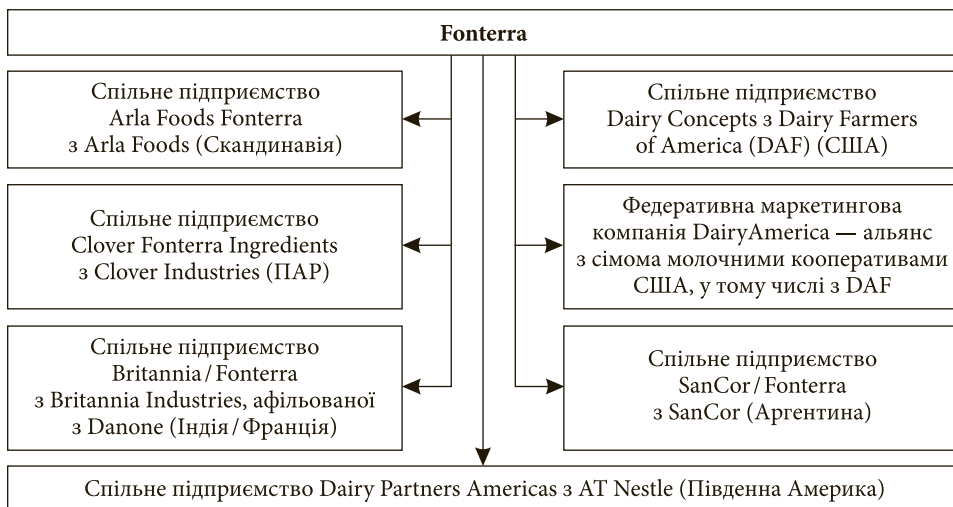
- кооператив як продовження діяльності господарств його членів підлягає звільненню від податків, які сплачуються членами пропорційно одержаним ними кооперативним виплатам.

Виходячи з викладених особливостей традиційні критерії ефективності, які використовуються, власне, капіталістичними фірмами, не можуть бути застосовані до кооперативів: показник прибутку на власні фонди не відповідає кооперативним принципам — капітали, які вносяться до кооперативу, є тільки засобом для реалізації його діяльності; обсяг товарообороту не може сам по собі бути показником ефективності кооперативу — його підвищення свідчить про економічне зростання лише тоді, коли він є результатом розвитку господарства — члена кооперативу. Таким чином, ефективність кооперативної діяльності визначається показниками економічної ефективності кооперованої фермерами галузі або економією витрат у сфері діяльності, пов'язаної з наданням сервісних послуг з обробітку землі, зберігання продукції тощо.

Застереження М. Туган-Барановського стосовно того, що кооператив створює, поряд з капіталістичним підприємством, нове підприємство в інтересах трудових класів, тому у своєму розвитку зустрічає багато ворожості й жорстку протидію з боку капіталістичних компаній (Туган-Барановський, 1916, с. 64), є актуальним і сьогодні. Нинішні глобалізаційні процеси і конкурентне середовище протистоять кооперативам, отже, вони повинні, як і раніше, самі «подбати про своє майбутнє».

Науковці Франції, підкреслюючи значення сільськогосподарських кооперативів для реалізації наявного потенціалу своїх членів і бізнесу в сільській місцевості, наголошують, що для подолання нинішніх викликів вони повинні:

- зберегти свій унікальний фінансовий статус, що обумовлює особливості оподаткування кооперативної діяльності;
- мати чіткі економічні й соціальні цілі; способи управління ними повинні бути зрозумілі всім зацікавленим сторонам кооперативу — членам, працівникам, партнерам, місцевим органам влади і споживачам;
- залучати своїх членів до розробки проєктів розвитку кооперативу, що забезпечить їм кращу підготовку для роботи з економічними і соціальними реаліями, що розвиваються;
- реагувати на вимоги ринку, оскільки потреби споживачів і постачальників є основою для економічного розвитку товарів, що швидко обертуються;
- підтримувати близькість з членами і тоді, коли економія на масштабах вимагає централізованої організації;
- мати чітку стратегію створення вартості, вміти реагувати на виклики міжнародного капіталу, який може загрожувати бізнесу виробників — членів кооперативу;
- поліпшити й посилити переговорні позиції з корпоративними клієнтами, вміти висувати й відстоювати свої цінності до кінця;

Структура спільних підприємств кооперативу Fonterra (Нова Зеландія)

Джерело: адаптовано авторкою за: Globalization of the Dairy Industry: Firms, Foreign Direct Investment, and Partnerships. 52 p. P. 12—15. URL: https://www.ers.usda.gov/webdocs/publications/45640/29897_err28e_002.pdf?v=0

• уникати конфлікту інтересів з членами кооперативу, оскільки налагоджений зв'язок між кооперативом і його членами, кожен з яких виступає «двигуном» діяльності кооперативу за допомогою власного капіталу, сільськогосподарської продукції і участі в управлінні, є фундаментом успіху (Lévesque et al., 1997).

Складним викликом для кооператорів в умовах виходу ринків і приватних структур на світовий рівень є стратегія інтернаціоналізації діяльності (Filippi et al., 2008). Конкурентні структури, збільшуючи свою рентабельність за рахунок інтернаціоналізації, забезпечують собі переваги порівняно з кооперативами, дії яких обмежено як певними (територіальними та ін.) кооперативними принципами, так і фінансовими можливостями (Mauget, 2008). Для кооперативів застереженням також є певні негативні наслідки глобалізації ринків, такі як обмеження права на виробництво продукції, реімпорт дешевої продукції тощо.

Кооперативні об'єднання експортують свою продукцію, але не інтернаціоналізуються, тобто не відкривають своїх відділень за кордоном, знаходячи інші форми співпраці для діяльності на світових ринках, що ми бачимо на прикладі новозеландського кооперативу Fonterra, власниками і клієнтами якого є 10,5 тис. фермерських молочних господарств. Інтернаціоналізація кооперативної діяльності відбувається за участі кооперативних підприємств спільної з третіми особами діяльності⁴ (рис.).

⁴ Results & Reporting. *Fonterra*. URL: <https://www.fonterra.com/nz/en/investors/results-and-reporting.html> (дата звернення: 24.05.2024).

Регламентом прийнятого у 2003 р. Статуту Європейського кооперативного товариства за європейськими кооперативними організаціями закріплено право на інтернаціоналізацію діяльності в межах Європейського Союзу, яким уже користується ряд французьких, датських, голландських, ірландських великих кооперативних груп. Опоненти кооперативізму, виділяючи певні відхилення від окремих кооперативних принципів у процесі інтернаціоналізації кооперативної діяльності, інтерпретують їх як доказ відсутності відмінностей між капіталістичним і кооперативним підприємствами і, відповідно, неправомірність унормування їх особливостей і захисту таких структур з боку законодавства. Однак, зберігаючи окреслені основоположні принципи, насамперед економіко-фінансові, кооперативи, з одного боку, забезпечують своїм членам одержання доданої вартості, а з іншого — присутність кооперативних структур на ринках продовольчих товарів і послуг позитивно впливає на стабілізацію цін, стримуючи завдяки своїй неприбутковій природі комерційні торговельні компанії у їх прагненні до цінової максимізації.

В умовах всеохоплюючого розвитку капіталістичної системи і глобалізаційних процесів у нових формах збереглися принципи і цінності виробничої кооперації. У працях М. Туган-Барановського, поряд із земельними артілями Італії, ідеться про виробничі асоціації, які виникли всередині XIX ст. у Франції. Члени такої асоціації були одночасно власниками і працівниками. Дохід від спільно збутої продукції, після покриття витрат і відрахувань його п'ятої частини до неподільного капіталу, розподілявся між членами асоціації пропорційно їх вкладу. Практично 100 років потому законом Франції від 8 серпня 1962 р. легалізовано об'єднання із спільного ведення господарства (*les groupements agricoles d'exploitation en commun* — GAEC) — некомерційне товариство, створене власниками (орендарями) земельних ділянок, які передаються членами своєму об'єднанню в оренду і обробляються колективно. Капітал об'єднання розподілений на паї і включає вартість усіх засобів виробництва. Після збуту продукції і закриття балансу дохід розподіляється на вкладений кожним пайовий капітал і орендну плату. Доходи декларує не об'єднання, а кожен його член, який і сплачує податки. Кожен член об'єднання бере участь у фінансуванні його діяльності відповідно до площі угідь, оформлених у оренду. Функції управління члени виконують по черзі. Наразі членами GAEC обробляється понад чверть орних земель країни. У GAEC, як правило, об'єднуються малі ферми, що підвищує рівень їх виживання і конкурентоспроможність, створює членам можливості для почергових відпусток, сприяє розвитку нових відносин, оволодінню молодими фермерами практикою управління під наглядом досвідчених членів тощо.

У сільському господарстві Польщі функціонує близько 700 об'єднань сільськогосподарських виробників (*Rolnicze Spoldzielnie Produkcynie* — RSP), які де факто є кооперативами. Загальна чисельність їх членів стано-

вить майже 42 тис. осіб. У середньому на одне господарство припадає 350 га сільськогосподарських угідь і 60 осіб-членів, які їх обробляють⁵.

Відповідно до закону «Про кооперативне право»⁶, об'єктом їх діяльності визначено ведення сільського господарювання об'єднанням індивідуальних фермерів. Вкладення у створення кооперативу здійснюються грошовими внесками, машинами, обладнанням та іншими засобами виробництва. Земля передається кооперативу в оренду, окремі ділянки можуть бути передані в пайовий фонд (наприклад, під забудову сховищ, ферм тощо). Дохід, який одержують кооперативи, після відшкодування витрат, погашення позики і відрахувань у фонди розподіляється між членами відповідно до їх вкладу в діяльність кооперативу у вигляді капіталу, праці й управління. В Італії та Іспанії функціонують кооперативи із спільного обробітку освоюваних земель.

В Україні динамічний кооперативний рух відсутній. До початку воєнних дій у аграрному секторі, за даними Державної служби статистики, було зареєстровано 1274 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативи, що більше порівняно з 2014-м і наступними за ним роками і менше, ніж у середині 2010-х років⁷. Водночас кількість діючих кооперативів, за щорічними оперативними оцінками Мінагрополітики України, характеризується тенденцією до зменшення: у 2021 р. працювало 55 % проти, наприклад, 61 % у 2019-му. Наразі їх кількість зменшилась удвічі, на що значною мірою вплинули бойові дії. Частка обслуговуючих кооперативів на ринку сільськогосподарської продукції оцінюється в обсязі до 1 % (офіційна статистика щодо їх операційної діяльності відсутня). Серед сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів чимало таких, які не відповідають даній організаційно-правовій формі: це і кооперативи власників сільськогосподарської техніки, створені для надання послуг третім особам на комерційних засадах, і кооперативи власників одержаних у рахунок паїв земельних ділянок, створені з метою спільного укладення угоди з компаніями-орендарями, що підтримується останніми, оскільки їм не вигідно укладати угоди з кожним орендодавцем окремо. Не створено жодного кооперативного банку, не формується мережа сільських кредитних спілок.

Дослідженням причин, що гальмують розвиток сільськогосподарської кооперації, і пошуком способів його оптимізації займаються вчені науково-дослідних установ і вищих шкіл⁸ (Зіновчук, 2022; Малік та ін., 2019).

⁵ Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne. URL: <https://krs.org.pl/branze-spoldzielcze/rolnicze-spoldzielnie-produkcyjne> (дата звернення: 02.09.2024).

⁶ USTAWA z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20031881848/U/D20031848Lj.pdf>

⁷ Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання: статистична інформація за відповідні роки. *Державна служба статистики України*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

⁸ Globalization of the Dairy Industry: Firms, Foreign Direct Investment, and Partnerships. 52 p. P. 12—15. URL: https://www.ers.usda.gov/webdocs/publications/45640/29897_err28e_002.pdf?v=0

За різними, у тому числі авторськими, результатами досліджень, окреслені тенденції розвитку сільськогосподарської кооперації значною мірою можна пояснити тим, що як фермерські й особисті селянські господарства, так і традиційні малі підприємства ще не усвідомили необхідності захисту своїх економічних інтересів шляхом кооперування з метою спільних дій на великотоварних ринках сільськогосподарської сировини, засобів виробництва і продовольства, спільного використання техніки, складських приміщень, елеваторів, інших об'ємних і високовартісних складових матеріально-технічної бази. Для одних причиною є відсутність інформації і знань щодо сутності об'єднань на кооперативних принципах, другі думають, що можна буде за якихось обставин обійтися своїми силами, треті вичікують сприятливих умов для створення і функціонування кооперативів. Однією з таких умов є наявність відповідної правової бази. У історичній ретроспективі не всі держави через законодавство унормовували й захищали дотримання на практиці основних кооперативних принципів, про що йдеться в працях М. Туган-Барановського і що наразі фіксується в різних країнах, у тому числі й в Україні.

У відповідному Законі України⁹ кооперативні категорії «пайовий внесок», «пайовий фонд», «пай» замінено на «вклад», «статутний капітал», «частина», тобто на ті категорії, які застосовуються до комерційних капіталістичних господарських товариств і мають відмінне від кооперативних змістове наповнення. Поняття «дохід кооперативу», «кооперативні виплати», «виплати на паї», які розкривають специфіку фінансових відносин між кооперативом і його членами і пов'язаних з ними особливостей оподаткування кооперативної діяльності, в нормовані як «фінансовий результат (прибуток)», «патронажні дивіденди», «дивіденди». Обороти члена сільськогосподарського кооперативу із своїм кооперативом надано значення загальної грошової вартості проданої кооперативу своєї сільськогосподарської продукції або придбаних у кооперативі засобів виробництва і послуг, що змінює суб'єктність власності на продукцію, яка проходить через кооперативи і, у сукупності із зазначеним, «розмиває» природу кооперативної форми господарювання, знецінюючи ефективність її використання малими і середніми фермерськими господарствами для посилення своїх економічних позицій на ринку і унеможливаючи одержання кооперативного синергічного ефекту.

Унормовані ознаки комерціалізації відносин між кооперативом і його членами породжують, по суті, комерційних посередників «у кооперативних одежах», що дискредитує кооперативну ідею в цілому. Появу «псевдокооперативів» посилює і той факт, що закон не передбачає контролю за відповідністю кооперативним принципам і порядком відкликання дозволу на їх функціонування в разі виявлення відхилень, як це прийнято в європейських країнах. Нечітке визначення в законі некомерційного статусу сільськогоспо-

⁹ Про сільськогосподарську кооперацію. Закон України № 819-IX, ред. від 24.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20/print>

дарського обслуговуючого кооперативу створює конфліктні ситуації між виробниками і владними структурами при реєстрації установчих документів, визначенні оподаткування тощо. Стосовно виробничого кооперативу, то, за законом, він є капіталістичним підприємством, мета якого — одержання прибутку. Інших організаційно-правових форм об'єднання малих і середніх власників земельних ділянок для спільного виробництва сільськогосподарської продукції, наближених до кооперативних принципів, у вітчизняному правовому полі не легалізовано. Зазначене в цілому стало однією з причин стримування розвитку фермерського типу господарювання в процесі реформ і «холдингізації» аграрного сектору України.

Кооперативні банки, які в західноєвропейських країнах є основним джерелом фінансування, легалізовані відповідним Законом України¹⁰, однак у кооперативному законодавстві кредитний кооператив як організаційно-правова форма кооперативного банку, що створюється для спільного ведення справ, а не для заробляння прибутку, не внормований. Це вимагає внесення відповідних доповнень з огляду на довголітню правову практику в даній сфері не лише в західноєвропейських, а й у азіатських та інших країнах. Так, наприклад, у Індії кооперативним кредитним обслуговуванням охоплено 95 % сільського населення, функціонує більш як 140 тис. кредитних кооперативів, членами яких є 121 млн осіб. Частка кооперативних структур у сільськогосподарському кредиті становить майже 44 %¹¹.

Розвиток кооперативного руху залежить і від фінансової підтримки формування матеріально-технічної бази кооперативних товариств на першому етапі їх становлення. М. Туган-Барановський у своїх працях посиляється на уряд Пруссії, який асигнував з державного бюджету 5 млн марок на будівництво хлібних елеваторів з тим, щоб потім на особливих умовах передати їх зерно-збутовим кооперативам. Для підтримки розвитку кооперативних товариств із спільного обробітку землі уряд Румунії створив Центральну сільську касу з капіталом 20 млн лей з функціями купівлі сільськогосподарських земель і передання їх у оренду сім'ям — членам товариства на термін не менше п'яти років і створення можливостей для спільного придбання й використання засобів виробництва і спільного збуту продукції (Туган-Барановський, 1916, с. 289). Така практика мала місце в різних країнах протягом усього періоду зародження й розвитку кооперації і продовжується донині. М. Туган-Барановський (1916, с. 173) наводить приклад, коли Національні збори Франції 1848 р. виділили на підтримку розвитку виробничих асоціацій 3 млн франків. Більш як століття потому законодавство Франції, легалізуювши виробничі об'єднання із спільного ведення господарства (GAEC), передбачило їх підтримку шляхом надання членам GAEC значних (до 50 %) пільгових кредитів, установлення їм вищих лімітів позик і менших відсотко-

¹⁰ Про банки і банківську діяльність. Закон України № 2121-III, ред. від 27.04.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14/print>

¹¹ Indian Cooperative Movement. A statistical profile 2016. National Cooperative Union of India, 2016. URL: <http://68.178.225.232/storage/A-STATISTICAL-PROFILE-2016.pdf>

вих ставок, підвищення на 10—20 % субсидій за програмами державної підтримки для членів GAEC, ніж для індивідуальних ферм, звільнення членів GAEC від сплати гербових зборів, надання державної субсидії у розмірі до 50 % інвестицій у основний капітал виробничого об'єднання.

Показники участі держави в розвитку кооперативного руху в Індії є такими: частка держави в пайовому капіталі кооперативних заводів з переробки тростини наразі становить 44,1 %, у збутових кооперативах — 45,6 % (див. табл. 1). У постсоціалістичних країнах Східної Європи з переходом до ринкової економіки і аграрної реформи були створені різного розміру фермерські господарства, які, після вступу країн до ЄС, зіткнулися на загальноєвропейському ринку з проблемами збуту малотоварних партій вирощеної продукції. Для оволодіння навичками спільних дій на ринку малим і середнім фермерам Регламентом Ради (ЄС) № 952/97 про групи виробників та їх об'єднання та іншими документами, прийнятими у даній сфері, надано можливість організовувати групи з метою приведення сільськогосподарського виробництва до ринкових умов і концентрації попиту й спільної реалізації продукції, яким притаманні певні кооперативні принципи¹².

Як і в збутовому кооперативі, член групи бере на себе зобов'язання продати через неї більше половини виробленої у господарстві продукції; він може бути членом лише однієї групи із збуту даного продукту або групи продуктів, які усупільнюються для спільного продажу; члени групи формують спільну матеріально-технічну базу для зберігання і передпродажної підготовки поставленої продукції; група продає продукцію своїх членів, як і в кооперативі, за дорученням, вона не є власником усупільненої продукції і доходу від її продажу і, відповідно, не є платником податку (Куцик та ін., 2023).

Відповідно до Регламенту Ради (ЄС) № 1698/2005 про підтримку сільських регіонів, уряди країн — членів ЄС зобов'язані надавати протягом перших років становлення таких структур фінансову підтримку з цільовим призначенням на адміністративні потреби й придбання окремих об'єктів матеріально-технічних ресурсів для спільного використання¹³. У Польщі, згідно з довгостроковою програмою, ця підтримка в перший рік роботи групи становить 10 %, у другий — 8 %, третій — 6 %, четвертий — 5 %, п'ятий — 4 % вартості чистого доходу від спільно проданої продукції¹⁴. Кожному виду сільськогосподарської продукції встановлено мінімальну партію для спіль-

¹² Council Regulation (EC) № 952/97 of 20 May 1997 on producer groups and associations thereof. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/1997/952/oj> (дата звернення: 02.08.2024).

¹³ Council Regulation (EC) No 1698/2005 of 20 September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD). *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2005/1698/oj> (дата звернення: 05.04.2024).

¹⁴ Program Rozwoju Obszarow Wiejskich 2014—2020. URL: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/-program-rozwoju-obszarow-wiejskich-2014-2020-prow-2014-2020> (дата звернення: 02.09.2024).

ного продажу¹⁵. Успішна діяльність групи може стати основою для її трансформації у збутовий кооператив. В Україні такий підхід до підтримки спільних дій малих господарств на кооперативних засадах відсутній.

У ситуації, що склалась, а також з огляду на практику необхідно, на додаток до вдосконалення закону щодо сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів і кредитної кооперації, ухвалити закон про групи виробників та їх об'єднання, як це було своєчасно зроблено в процесі набуття членства в ЄС східноєвропейськими країнами, легалізувати одну з поширених форм некомерційних виробничих об'єднань для спільного ведення сільськогосподарської діяльності, адекватних французьким GAEC. Для реалізації таких законодавчих актів на практиці важливо використати досвід країн — нових членів ЄС щодо організації серед малих і середніх господарств системної освітньої та інформаційно-консультативної роботи із залученням дорадчих служб, приватних консультантів, викладачів аграрних навчальних закладів і спеціалістів науково-дослідних установ.

Державі належить зайняти активну політичну й економічну позицію щодо популяризації кооперативної ідеї у процесі набуття Україною членства в ЄС, законодавчої і економічної підтримки кооперативних форм господарювання. До підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації варто підключитися регіональним органам управління: історично відомою є практика участі бюджетів земств у організації і функціонуванні сільських кредитних кооперативів, формування матеріально-технічної бази кооперативів шляхом надання їм об'єктів нерухомості комунальної власності на пільгових умовах тощо. Це стосується і територіальних громад. Члени сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу є одночасно членами сільської громади, у них спільні інтереси щодо соціально-економічного, екологічного, демографічного розвитку сіл і сільських територій, досягнення яких потребує спільних дій через кооперування у виробничій, кредитній, соціальній та інших сферах життєдіяльності сільського населення.

ВИСНОВКИ

1. Ретроспективний аналіз розвитку кооперативного руху показує, що між кооперативами періоду М. Туган-Барановського і нинішніми їх формами є безсумнівний історичний зв'язок. Як і 100 років тому, сучасні наука й практика шукають форми і механізми нівелювання морально-етичних загроз капіталістичної системи. При цьому кооперативи з притаманними їм гуманістичними засадами справедливості, рівноправності, колективізму і спільної праці як визнавалися, так і визнаються однією з ефективних форм

¹⁵ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 9 kwietnia 2008 r. w sprawie wykazu produktów i grup produktów, dla których mogą być tworzone grupy producentów rolnych, minimalnej rocznej wielkości produkcji towarowej oraz minimalnej liczby członków grupy producentów rolnych. Dz.U. 2008 nr 72 poz. 424. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20080720424> (дата звернення: 02.09.2024).

заміни домінуючих цінностей індивідуалізму і матеріалізму цінностями взаємовідносин, що виступає важливим чинником захисту соціального капіталу суспільства.

2. З другої половини ХХ ст. сільськогосподарська кооперація стала важливою складовою аграрної економіки в переважній більшості країн світу. Сприяючи зміцненню економічних позицій виробників сільськогосподарської продукції на ринку, кооперація водночас визнана ефективним інструментом розвитку сільських регіонів, боротьби з бідністю, захисту соціальних інтересів своїх членів в умовах сучасного глобалізаційного ринкового господарства.

3. Глобалізація капіталістичної економіки і світових ринків з відповідним загостренням конкуренції посилила тиск на кооперативи, вплинула на еволюцію кооперативних цінностей і структуру кооперативних формувань, однак ця еволюція не зачепила основоположних кооперативних принципів, що зберегло їх природу, їх економічну, соціально-гуманістичну цінність і затребуваність об'єднань на кооперативних засадах у різних країнах незалежно від рівня їх економічного розвитку.

4. Аналіз ретроспективи розвитку сільськогосподарської кооперації та нинішніх інноваційних форм організації кооперативних структур у різних країнах, їх ролі у врівноважуванні ринкових відносин свідчить про безальтернативність сільськогосподарських кооперативів у подоланні негативних соціо-економіко-екологічних наслідків холдингізації українського сільського господарства та його адаптації до європейського сільськогосподарського устрою як важливого чинника сталого розвитку.

5. Звернення до кооперативної наукової спадщини М. Туган-Барановського і аналіз нинішніх зарубіжних наукових розробок дають підстави для висновку щодо недостатньої уваги до даної проблеми з боку вітчизняної агроекономічної науки, отже, щодо необхідності розширення наукових досліджень теоретичних засад і практичних механізмів розвитку сільськогосподарських кооперативів в умовах глобалізованого корпоративного капіталізму і євроінтеграційної орієнтації України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Bowen, E. (1953). *Cooperative Road to Abundance: the Alternative to Monopolism and Communism*. New York, Henry Shuman. 169 p.
- Туган-Барановський, М. (1994). *Політична економія: курс популярний*. Київ, Наукова думка. 262 с.
- Туган-Барановский, М. (1916). *Социальные основы кооперации*. М., Тип. т-ва И.Н. Кушнерёва и К. 512 с.
- Туган-Барановський, М. (2010). *Кооперація, її природа та мета. У: Сільськогосподарська кооперація. Вибр. праці. За ред. Л.П. Горкіної. НАН України, Ін-т економ та прогнозув. Київ. 776 с.*
- Lafleur, M., Merrien, A.-M. (2012). *Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles*. 35 p. URL: https://www.irecus.org/_files/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf

- Lévesque, B. (1981). Coopératives et socialisme au Québec: perspectives pour l'an 2000. *Revue Interventions critiques en économie politique*. No. 6. P. 193—209. URL: http://classiques.uqac.ca/contemporains/levesque_benoit/Coop_et_socialisme/Coop_et_socialisme_texte.html
- Lévesque, B., Bouchard, M., Grant, M., Desrochers, L., Jacques, F. (1997). Desjardins: une entreprise et un mouvement? (Les leaders du Québec contemporain) Textes présentés lors du 9e colloque sur les leaders contemporains tenu à l'Université du Québec à Montréal en mars 1996. Comprend des réf. bibliogr. Presses de l'Université du Québec. 378 p. URL: https://extranet.puq.ca/media/produits/documents/733_9782760522367.pdf
- Levesque, B., Cote, D. (1995). Le changement des principes coopératifs à l'heure de la mondialisation: à la recherche d'une méthodologie. In: Coopératives, marchés, principes coopératifs. A. Zevi, J.-L. Monzon Campos (Eds.). Brussels, De Boeck — Wesmael/CIRIEC. P. 1—14.
- Зіновчук, В. (ред.) (2001). Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. Навч. посібник. Київ, Вища освіта, 2001. 464 с.
- Filippi, M., Frey, O., Mauget, R. (2008). Les coopératives agricoles face à l'internationalisation et à la mondialisation des marchés. *RECMA — Revue internationale de l'économie sociale*. No. 310. P. 31—51. <https://doi.org/10.7202/1021102ar>
- Mauget, R. (2008). Les coopératives agricoles entre territorialisation et mondialisation. *Pour*. No. 1-2 (196-197). P. 174—178. URL: <https://www.cairn.info/revue-pour-2008-1-page-174.htm>
- Зіновчук, В. (ред.) (2022). Сільськогосподарські кооперативи в Україні: to be or not to be? У: Яке майбутнє сільськогосподарських кооперативів? Кол. моногр. Житомир, Поліський національний університет. 275 с. С. 172—188.
- Малік, М., Шпикуляк, О., Мамчур, В. та ін. (2019). Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки. Моногр. За ред. М.Й. Маліка. Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки». Київ. 374 с. URL: <http://feb.tsatu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/Kooperatsiya-2019-r-formatovana-nov.pdf>
- Куцик, П., Семів, С., Куцик, В., Полякова, Ю., Шевчик, Б. (2023). Стан, проблеми та пріоритети розвитку аграрної кооперації в Україні в контексті викликів сучасності. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. Т. 1. № 48. С. 282—297. <https://doi.org/10.55643/fcapter.148.2023.3956>
- Раманушас, Ю., Жуковскис, Я., Зиновчук, В. (2017). Кооперативы и организации производителей: европейский опыт и его уроки для Украины. Кооперативні читання 2017 рік. Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Житомир, 2 вересня 2017 р.). Житомир, Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет». 216 с. С. 27—36.

Надійшла 30.04.2024

Прорецензована 16.05.2024

Доопрацьована 07.06.2024

Підписана до друку 21.06.2024

REFERENCES

- Bowen, E. (1953). *Cooperative Road to Abundance: the Alternative to Monopolism and Communism*. New York, Henry Shuman. 169 p.
- Tugan-Baranovsky, M. (1994). *Political economy: a popular course*. Kyiv. 262 p. [in Ukrainian].
- Tugan-Baranovsky, M. (1916). *Social foundations of cooperation*. Moscow. 512 p. [in Russian].
- Tugan-Baranovsky, M. (2010). *Cooperation, its nature and purpose*. In: *Agricultural cooperation. Selected works*. L.P. Horkina (Ed.). Kyiv. 776 p.
- Lafleur, M., Merrien, A.-M. (2012). *Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles*. 35 p. URL: https://www.irecus.org/_files/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf
- Lévesque, B. (1981). *Coopératives et socialisme au Québec: perspectives pour l'an 2000. Interventions critiques en économie politique*. No. 6. P. 193-209. URL: http://classiques.uqac.ca/contemporains/levesque_benoit/Coop_et_socialisme/Coop_et_socialisme_texte.html
- Lévesque, B., Bouchard, M., Grant, M., Desrochers, L., Jacques, F. (1997). *Desjardins: une entreprise et un mouvement? (Les leaders du Québec contemporain) Textes présentés lors du 9e colloque sur les leaders contemporains tenu à l'Université du Québec à Montréal en mars 1996. Comprend des réf. bibliogr.* Presses de l'Université du Québec. 378 p. URL: https://extranet.puq.ca/media/produits/documents/733_9782760522367.pdf
- Levesque, B., Cote, D. (1995). *Le changement des principes coopératifs à l'heure de la mondialisation: à la recherche d'une méthodologie*. In: *Coopératives, marchés, principes coopératifs*. A. Zevi, J.-L. Monzon Campos (Eds.). Brussels, De Boeck — Wesmael/CIRIEC. P. 1-14.
- Zinovchuk, V. (Ed.) (2001). *Basics of agricultural service cooperation*. Kyiv. 464 p. [in Ukrainian].
- Filippi, M., Frey, O., Mauget, R. (2008). *Les coopératives agricoles face à l'internationalisation et à la mondialisation des marchés. RECMA — Revue internationale de l'économie sociale*. No. 310. P. 31-51. <https://doi.org/10.7202/1021102ar>
- Mauget, R. (2008). *Les coopératives agricoles entre territorialisation et mondialisation. Pour*. No. 1-2 (196-197). P. 174-178. URL: <https://www.cairn.info/revue-pour-2008-1-page-174.htm>
- Zinovchuk, V. (Ed.) (2022). *Agricultural cooperatives in Ukraine: to be or not to be? What is the future of agricultural cooperatives? Zhytomyr*. 275 p. P. 172-188 [in Ukrainian].
- Malik, M., Shpykulyak, O., Mamchur, V. et al. (2019). *Development of agricultural cooperation and integration processes in the agrarian sector of economy. Monograph*. M.Y. Malik (Ed.). National Scientific Centre «Institute of Agrarian Economics». Kyiv. 374 p. URL: <http://feb.tsatu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/Koooperatsiya-2019-r-formatovana-nov.pdf> [in Ukrainian].
- Kutsyk, P., Semiv, S., Kutsyk, V., Poliakova, J., Shevchyk, B. (2023). *State, problems, and priorities of the development of agricultural cooperation in Ukraine in the context of modern challenges. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. Vol. 1. No. 48. P. 282-297. <https://doi.org/10.55643/fcaptop.1.48.2023.3956> [in Ukrainian].

Ramanauskas, J., Žukovskis, J., Zinovchuk, V. (2017). Cooperatives and Producer Organizations: European Experience and Its Lessons for Ukraine. In: Cooperative readings: 2017. Proc. All-Ukrainian Sci.-Pract. Conf. (Zhytomyr, September 2, 2017). Zhytomyr. 216 p. P. 27-36 [in Russian].

Received on April 30, 2024

Reviewed on May 16, 2024

Revised on June 7, 2024

Signed for printing on June 21, 2024

Lyubov Moldavan, Dr. Sci. (Econ.), Prof., Honored Economist of Ukraine,
Chief Research Fellow of the Department of Forms and Methods of Management
in the Agro-food Complex
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasas Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

THEORETICAL FOUNDATIONS OF COOPERATION
IN THE WORKS OF M. TUGAN-BARANOVSKY
AND THEIR RELEVANCE UNDER GLOBALIZATION
PROCESSES AND EUROPEAN INTEGRATION

The prerequisites for the emergence of cooperation as a form and mechanism for leveling antagonistic economic relations of the capitalist system are revealed, with characterizing the main theoretical lines inherent in the historical development of the theoretical basis of the cooperative idea, their legal reflection and implementation in practical activity in the context of the theoretical foundations of cooperatives, their place in economic self-defense and impact on the evolution of the social character of the peasantry, that are substantiated in the works of the outstanding Ukrainian economist and sociologist M. Tugan-Baranovsky. It has been proven that the differences in the motivation of the association of economic entities, the mechanism of economic and financial relations, which determine the non-capitalist character of cooperative entities, as the scientist emphasized, ensured cooperatives a higher survival rate under the challenges of the 20th century compared to other organizational and legal forms.

The results of scientific research into the impact of the globalization of economy and markets on the evolution of cooperative principles and the structure of cooperative entities are systematized, various approaches to the relationship between the logic of cooperative values and the logic of practicality, its enshrinement in cooperative legislation and impact on the development of the cooperative movement are analyzed. In this context, the reasons for the lack of dynamic development of agricultural cooperatives in Ukraine are identified, and ways to eliminate them are substantiated as an important factor in the formation of a farming-type economic activities, without which small and medium-sized Ukrainian farms, in the event of the country becoming a member of the EU, will not “fit” into the European single market and the Common Agricultural Policy. They will be pushed out of agricultural production with corresponding negative consequences for ensuring food security and food sovereignty of society, preservation of population distribution pattern and rural development, which is contrary to the Sustainable Development Goals.

Keywords: *cooperative legacy; cooperative principles; evolution; globalization; European integration.*

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ І СОЦІАЛЬНА СФЕРА, ДЕМОГРАФІЯ ТА ЕКОНОМІКА ПРАЦІ

SOCIAL TRANSFORMATIONS
AND SOCIAL SPHERE, DEMOGRAPHY
AND LABOR ECONOMICS

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.064>

УДК 368:364.3

JEL: D63, I31, J21, J60

Л.Г. СТОЖОК, канд. екон. наук,
постдокторантка кафедри соціоекономіки та управління персоналом
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
просп. Берестейський, 54/1, 03057, Київ, Україна
e-mail: stozhok@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1424-763X>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПІДґРУНТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ ПРАЦЕЗДАТНОГО НАСЕЛЕННЯ

Обґрунтовано актуалізацію проблеми соціальної вразливості працездатного населення з появою нових ризиків. Досліджено динаміку основних ризиків, які спричиняють соціальну вразливість працездатного населення. Доведено взаємозалежність між масштабом ризиків і рівнем соціальної вразливості. Підтверджено гіпотезу, згідно з якою наявні уявлення змістовності соціальної вразливості потребують наповнення інноваційними підходами, основою формування яких є інклюзія як інструментарій забезпечення реалізації можливостей ефективного використання людського капіталу. Наголошено на необхідності осучаснення поняття «вразливі верстви населення» з появою нових суб'єктів ринку праці для мінімізації ризиків збільшення трудового резерву і збереження конкурентоспроможності працездатного населення.

Ключові слова: соціальна вразливість; соціальні ризики; робоча сила; людський капітал; бідність працездатного населення; соціальне страхування.

За умов зростання непередбачуваних викликів безперервний аналіз ситуації і дослідження поведінки нових ризиків є нагальними в поєднанні з пошуком необхідного інструментарію захисту від них з метою мінімізації появи нових загроз. Звісно, не можна все врахувати в програмах і стратегіях

Ц и т у в а н н я: Стожок, Л. (2024). Соціально-економічне підґрунтя соціальної вразливості працездатного населення. *Економіка України*. 67. 09 (754). 64-94. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.064>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

відновлення країни, оскільки нині підґрунтям соціальної вразливості є непередбачуваність і невизначеність, але створення механізму швидкого реагування на виклики для захисту населення і збереження людського капіталу залишається першочерговим завданням, що зумовлює необхідність дослідження соціальної вразливості як трансформаційного процесу.

Наукові здобутки в площині соціального захисту населення від соціальних ризиків є масштабними і вагомими серед як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Деякі дослідники (Ackerman, 2006; Fekete, 2009) розглядають соціальну вразливість у природничих, медичних і соціальних площинах через взаємодію з факторами небезпеки. Зважаючи ж на той факт, що ймовірність екстремального фізичного явища є постійною, то, на думку окремих науковців (O'Keefe et al., 1976), досліджувати необхідно причини зростання вразливості, які породжуються неправомірними людськими діями.

Деякі вчені (Downing, 2005) визначають вразливість як соціально сконструйоване явище, важливий аспект соціально-економічних систем, результат кліматичних або інших загрозливих процесів, вплив яких оцінюється залежністю між рівнем небезпеки і масштабом втрат, а деякі (Thomas, 2020) — як результат соціальної нерівності, породженої складними екологічними, економічними і соціальними умовами. З часом зростає вагомість аналізу елементів вразливості під час формування й досягнення завдань і цілей сталого розвитку, де її досліджують як чутливість системи «людина — навколишнє середовище» до будь-яких проявів впливу (Turner, 2003). Обговорюється вразливість і в контексті політико-економічного підходу, де, на думку окремих авторів (Georg et al., 2011), вона залежить і може зростати через інституційну неспроможність, а її політичні й економічні детермінанти мають вагоме значення, оскільки визначають можливості й добробут населення, які перебувають під загрозою, а також ресурси і механізм захисту (Sneha, Sunil, 2023). З появою наслідків пандемії COVID-19 акцент змістився в площину характеристики соціально-економічних індикаторів вразливості населення з метою розроблення програм мінімізації їх впливу (Calderón-Larrañaga, 2020; Fallah-Aliabadi, 2022).

Провідні вітчизняні науковці розглядають соціальну вразливість у поєднанні з міграцією як одним з чинників соціальних ризиків, оцінюючи наслідки вимушених міграційних переміщень (Лібанова та ін., 2022; Біль, 2022). Це питання досліджується й у площині оцінки ризиків соціальної вразливості, які виникають під впливом певних факторів (Андрусишин, 2022), розглядається як міра здатності особи справлятися зі складними життєвими обставинами (Риндзак, 2021), як причини порушення балансу стабільності в життєдіяльності людини і населення (Бідак, 2023).

Однозначно вагомість досліджень не викликає сумніву, але, беручи до уваги виклики сьогодення, а також відштовхуючись від попередніх власних досліджень соціальної вразливості як схильності особи до впливу ризиків і факторів невизначеності, вважаємо за необхідне через появу породжених війною «нових» ризиків та їх накладання на «старі» акцентувати

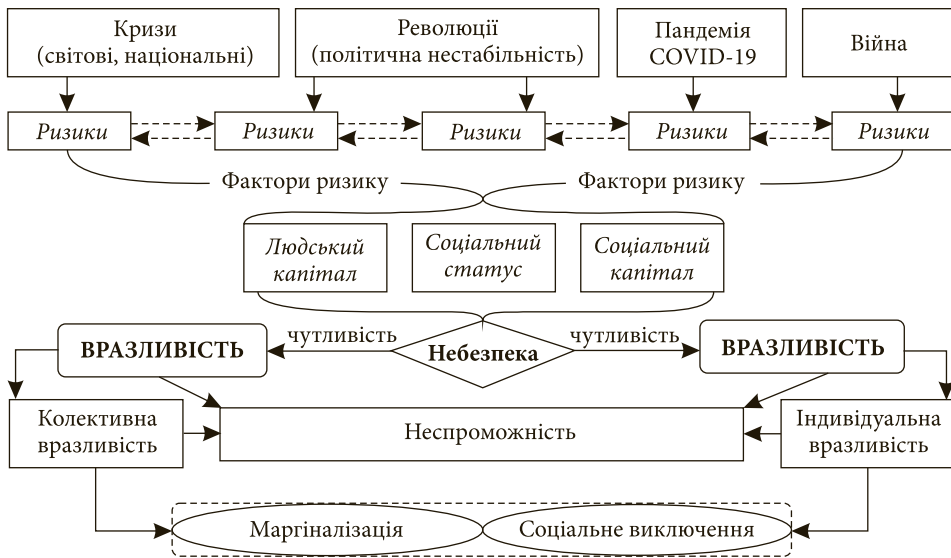

Рис. 1. Компоненти соціальної вразливості населення за період незалежності України
Джерело: побудовано авторкою.

увагу на необхідності актуалізації дослідження підґрунтя соціальної вразливості, від масштабу впливу якого залежить знецінення людського капіталу населення.

Отже, **мета статті** — дослідити динаміку соціальної вразливості працездатного населення для осучаснення її змістовності, що є основою забезпечення реалізації захисту соціальних прав за принципом соціальної справедливості з урахування інклюзії.

Досліджуючи поняття «вразливість», можна стверджувати, що воно є універсальним, оскільки кожна людина є вразливою, зважаючи на власні можливості й рівень схильності до чутливості впливу факторів, що породжують ризики, які супроводжують її протягом життя. Відповідно, на нашу думку, існує пряма залежність між рівнями чутливості й вразливості. З огляду на це, можна стверджувати, що соціальна вразливість — це багатовимірний, динамічний процес, швидкоплинність якого залежить від можливостей індивіда запобігати появі ризиків, а під час їх настання — від його ресурсів (не винятком є і бажання), здатних як мінімізувати вплив, так і подолати наслідки. Таким чином, соціальна вразливість — це сукупність політичних, економічних, соціальних складових інституційних процесів, що формуються під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, неефективність функціонування яких порушує стійкість соціально-економічного розвитку країни, породжуючи тим самим у населення схильність до прояву ризиків, а також неспроможність боротися, ухилятися й адаптуватися в разі їх настання. Безперечно, інституційна неспроможність у поєднанні з відсутністю налагодженої ефективної взаємодії у відносинах між інститутами щодо надання соціальної підтримки є основним чинни-

ком прогресування соціальної вразливості. Відштовхуючись від цього, можна стверджувати, що соціальна вразливість характеризує ризик, вплив його факторів на людський капітал, соціальний статус, соціальний капітал і наслідки від його настання, що спричиняють небезпеку як загрозу (рис. 1).

В Україні до повномасштабного вторгнення РФ більш вразливими були ті особи, які мали нижчий соціальний статус, менший соціальний і людський капітал. Згідно з відповідним Законом України¹, вразливі групи населення — це «особи, які мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через несприятливий вплив як зовнішніх, так і внутрішніх факторів». Здебільшого це особи пенсійного віку, домогосподарства з дітьми, особи з інвалідністю, які потребують соціальної допомоги, підтримки, обслуговування і профілактики. Війна породила ситуацію, коли менш захищені особи стали ще більш вразливими, а особи, які мали захищеність, повністю або частково її втратили. При цьому, з огляду на те, що взаємозв'язок соціальної вразливості з новими ризиками і наслідками їх прояву є невизначеним і невідомим викликом для держави й населення, то і охоплення нею також є динамічним.

Однозначно соціальна вразливість породжує диференціацію в рівні життя населення, а її глибина різниться на індивідуальному рівні й залежить від віку, статі, матеріального становища, доходу, складу сім'ї, освіти, здоров'я, соціально-економічного статусу, накопичення людського капіталу і має різний вплив на населення. Відповідно, і індивідуальна, і колективна вразливість залежить від можливостей та бажання індивіда реалізовувати соціальні права, а крім того, від ефективності роботи інститутів, які забезпечують їх реалізацію. На нашу думку, на загострення зазначеної проблеми впливає тривалість стану вразливості й збільшення з часом кількості отримувачів соціальної допомоги й підтримки, оскільки наслідки війни зачіпають не одне покоління. Передчасне ж виведення осіб працездатного віку зі складу робочої сили збільшує фінансове навантаження на системи охорони здоров'я, соціального страхування і соціального забезпечення. Однозначно через втрату людського капіталу працездатних осіб порушується принцип соціальної підтримки поколінь, який є основою як накопичення людського капіталу наступних поколінь (інвестування в дітей), так і підтримки старшого покоління, коли працездатне населення утримує непрацездатне. Відтак, уже сьогодні головним завданням держави є забезпечення ефективності й справедливості в реалізації програм захисту соціальних прав кожного індивіда з урахуванням інклюзії.

Аналізуючи соціально-економічний розвиток країни, варто підкреслити, що становлення України як незалежної держави відбувалося під одночасною дією внутрішніх і зовнішніх факторів, які негативно впливали на формування суспільства, орієнтованого на потреби людей (рис. 2).

¹ Про соціальні послуги. Закон України № 2671-VIII від 17.01.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

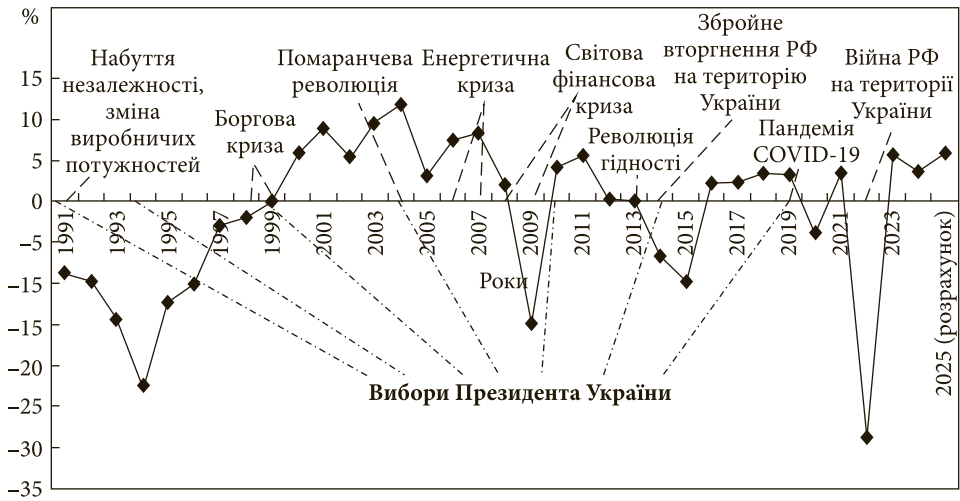

Рис. 2. Динаміка валового внутрішнього продукту України за період 1991—2025 рр., %

Джерело: розроблено і побудовано авторкою за: World Bank Group. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=UA>; Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators>; Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 05.02.2024).

Отже, як свідчать дані, відбудова економіки здійснювалася циклічно: періоди 1991—1999 і 2008—2015 рр. знаменувалися падінням, а 2000—2007 і 2016—2020 рр. (за винятком 2019 р., коли розпочалася пандемія COVID-19) — економічним відновленням. Звісно, перше зростання ВВП на 5,9 % у 2000 р. не підвищило економічної активності населення, яка відчутно знизилася з 1990 по 1999 р., коли ВВП впав на 60 %, реальна заробітна плата зменшилася в 3,8 рази, пенсії — у 4 рази², а гіперінфляція у 1993 р. становила 10 256 %³. Рівень зареєстрованого безробіття зріс майже у 2 рази — з 2,3 % у 1997 р. до 4,2 % у 1999 р. Крім того, за даними 1999 р., 19,4 % (або 2,8 млн осіб) загальної кількості робітників і службовців перебували в неоплачуваних відпустках з ініціативи адміністрації, тоді як у 1995 р. цей показник становив 17,7 % (або 2,7 млн осіб); на виробництві неповний робочий день були зайняті 15,3 % (або 2,2 млн осіб) у 1999 р., а в 1995 р. — 5,6 % (або 0,9 млн осіб)⁴. На кінець 2000 р. у галузях економіки 70 % працівників отримували місячну заробітну плату, нижчу від прожиткового мінімуму, а 22,3 % — нижчу

² Про Стратегію подолання бідності. Указ Президента України № 637/2001 від 15.08.2001 р. *Урядовий портал*. URL: www.president.gov.ua/documents/6372001-333

³ Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002—2011 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України від 30.04.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-02#Text>

⁴ Про затвердження Державної програми зайнятості населення на 2001—2004 роки. Закон України № 3076-III від 07.03.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3076-14#Text>

від мінімальної⁵. На ринку праці закономірним було явище «безробітні члени однієї сім'ї». За даними Державної служби зайнятості, наприкінці 1999 р. на обліку перебувало понад 41 тис. таких сімей, а наприкінці 2000 р. їх кількість становила 39 тис.⁶

Крім того, розвиток країни супроводжувався Помаранчевою революцією, Революцією гідності, президентськими, парламентськими і місцевими виборами, що також сприяло макроекономічній вразливості і, як наслідок, формуванню невизначеності й недовіри з боку інвесторів. На циклічність економічного розвитку масштабно вплинули часткова окупація РФ територій Донецької і Луганської областей, анексія АР Крим у 2014 р., пандемія COVID-19, а також широкомасштабна війна, розпочата РФ 24 лютого 2022 р. Як результат, за даними НБУ, у 2022 р. падіння ВВП становило 28,8 % і було найбільшим за період незалежності, що спричинило повернення до показників розвитку 2001 р. Витрати домогосподарств у тому році скоротилися на 26,7 % через зменшення доходів і зниження купівельної спроможності населення⁷. Незаперечним є той факт, що збільшення видатків бюджету на соціальні програми і грошове утримання військовослужбовців сприяло зростанню споживчого попиту, а перегляд стратегічних планів розвитку країни, адаптованість бізнесу і населення до діяльності й життя в умовах війни стабілізували економічний стан у країні. Відтак, за даними НБУ (див. рис. 2), темпи зростання ВВП у 2024 р. передбачено на рівні 3,6 % (на 2025 р. — 6 %), (щоправда, згідно з Державним бюджетом, зростання становитиме 4,6 %), інфляція дорівнюватиме 9,8 % — порівняно з 26 % у 2022 р. (рис. 3)⁸. Але в цілому варто зазначити, що війна з її наслідками не тільки укоренила раптову бідність, а й спровокувала ймовірність її перетворення на хронічну, сталу бідність. Циклічність динаміки рівня бідності (рис. 3) за витратами, нижчими від фактичного прожиткового мінімуму, характеризується зниженням з 58,6 до 39,1 % у 2016—2021 рр. і зростанням з 2022 р.

Згідно з експертними прогнозними оцінками ЮНІСЕФ в Україні й на основі модельованих даних (2022—2023 рр.) Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, показник рівня бідності в країні мав зрости з 39,1 % у 2021 р. до 60,2 % у 2022 р. і до 64,1 % у

⁵ Про Стратегію подолання бідності. Указ Президента України № 637/2001 від 15.08.2001 р. *Урядовий портал*. URL: www.president.gov.ua/documents/6372001-333

⁶ Про затвердження Державної програми зайнятості населення на 2001—2004 роки. Закон України № 3076-III від 07.03.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3076-14#Text>

⁷ Коментар Національного банку щодо зміни реального ВВП у 2022 році. *Національний банк України*. 2023. 14 квіт. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-zmini-realnogo-vvp-u-2022-rotsi> (дата звернення: 05.02.2024).

⁸ Просто про економіку (на основі матеріалів Інфляційного звіту за жовтень 2023 року). *Національний банк України*. 2023. 26 лис. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/prosto-pro-ekonomiku-na-osnovi-materialiv-inflyatsynogo-zvitu-za-jovten-2023-roku> (дата звернення: 10.04.2024).

Рис. 3. Динаміка споживчої інфляції та частки населення з витратами, нижчими від фактичного прожиткового мінімуму, в період 1997—2025 рр., %

Джерело: розраховано і побудовано авторкою за: World Bank Group. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=UA>; Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators>; Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 05.02.2024).

2023 р.⁹ З огляду на це, цілком очевидним було внесення коректив у затверджені програми і стратегії розвитку країни, змінивши вектори як розвитку, так і видатків, направивши їх у посилення оборони й безпеки країни, на утримання і соціальний захист ветеранів та інвалідів війни, а також постраждалих від воєнних дій осіб. Відтак, станом на 2023 р. видатки на оборону і безпеку були передбачені в розмірі 1141,1 млрд грн (або 18,2 % ВВП) (рис. 4), що було у 22 рази більшим, ніж у 2015 р., а на підтримку ветеранської політики (ветеранів) — 6,8 млрд грн. У 2024 р. передбачено, відповідно, 1 трлн 692,6 млрд грн (або 22,1 % ВВП) і 14,3 млрд грн¹⁰. Однак, якими б не були поточні фінансові вкладення в оборонно-промисловий комплекс, швидко відновити занедбане через фінансування за залишковим принципом і масштабне закриття оборонних підприємств за період незалежності вкрай важко і потребує часу.

⁹ Дитяча бідність: вплив війни на стан домогосподарств з дітьми. Квітень 2023. С. 11—12. UNICEF Україна. URL: <http://www.unicef.org/ukraine/reports/child-poverty-report-april-2023> (дата звернення: 26.02.2024).

¹⁰ Основна стаття видатків — оборона: Верховна Рада України ухвалила Державний бюджет на 2024 рік. Рада національної безпеки і оборони України. 2023. 10 лис. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/6703.html>; Верховна Рада України прийняла держбюджет на 2024 рік. Міністерство фінансів України. 2023. 09 лис. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/parliament_of_ukraine_adopted_state_budget_for_2024-4286

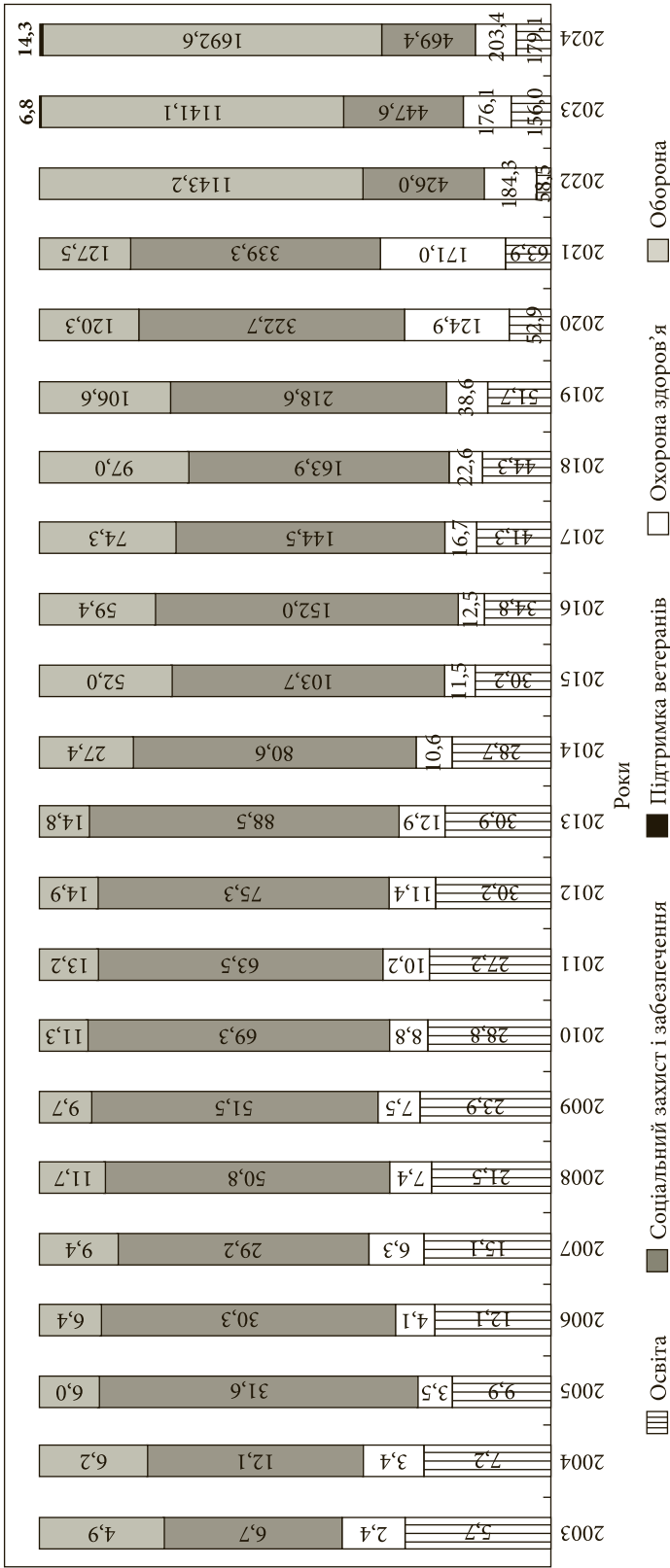

Рис. 4. Основні видатки з державного бюджету в період 2003—2024 рр., млрд грн
Джерело: побудовано авторкою за: Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators>; Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua>; Основна стаття видатків — оборона: Верховна Рада України ухвалила Державний бюджет на 2024 рік. Рада національної безпеки і оборони України. 2023. 10 лис. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnist/6703.html>; Верховна Рада України прийняла держбюджет на 2024 рік. Міністерство фінансів України. 2023. 09 лис. URL: https://mo.gov.ua/uk/news/parliament_of_ukraine_adoprted_state_budget_for_2024-4286; Модернізація України — наш стратегічний вибір. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ, НІСД, 2011. 432 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-10/Poslannya_2011-96a56.pdf

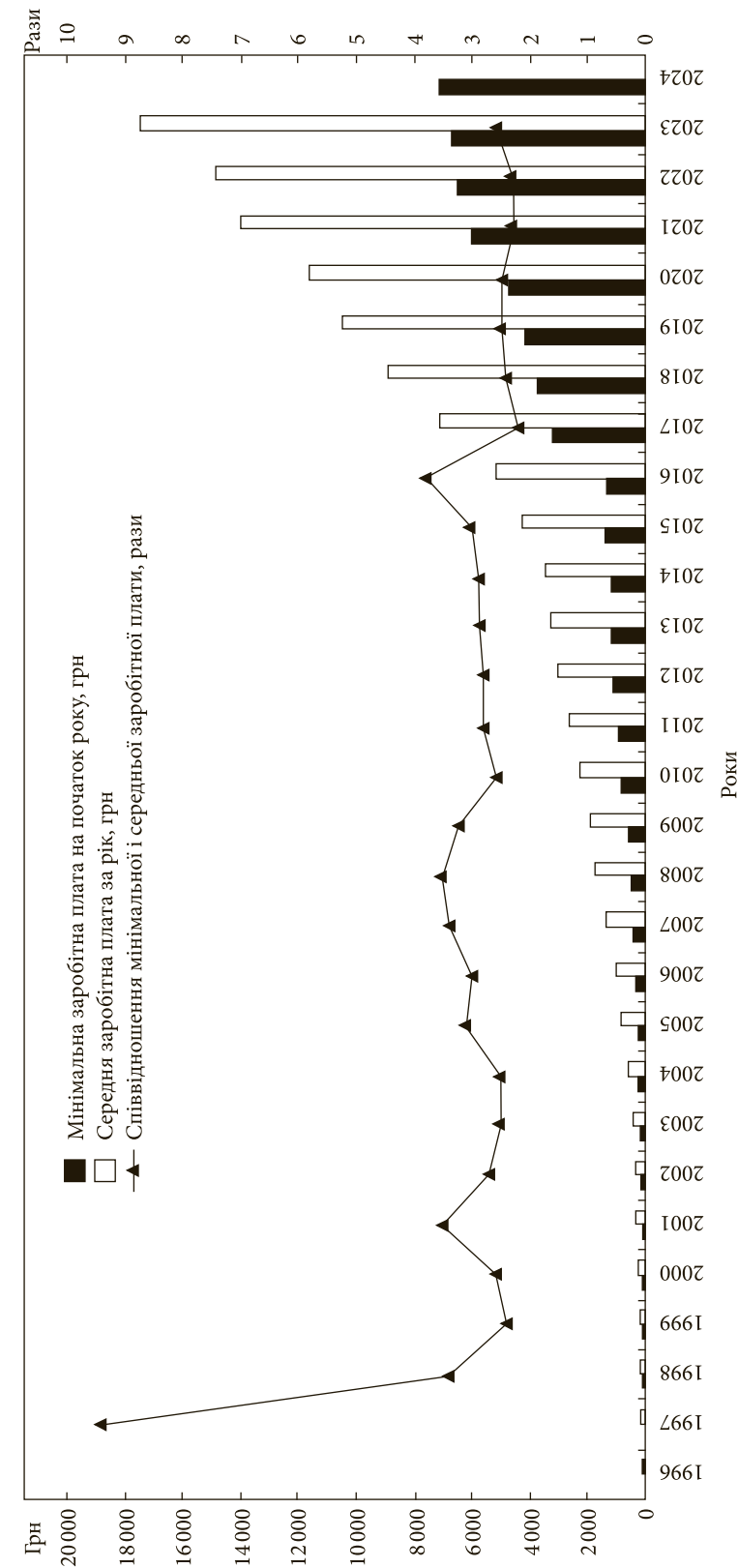

Рис. 5. Динаміка мінімальної і середньої заробітної плати (грн) та співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати (рази) у період 1996—2024 рр.

Джерело: побудовано авторкою за: Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators>; Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua>; Мінімальна заробітна плата № n0085697-06 від 17.08.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0085697-06#Text>

Циклічність розвитку країни свідчить про чітку соціальну поляризацію в суспільстві, особливо на початку незалежності, оскільки не завжди наявність роботи і якість праці, що оцінюється низькою заробітною платою, яка є основним джерелом доходів працездатного населення, можуть забезпечити необхідний рівень життя. Так, наприкінці 1992 р. розмір мінімальної заробітної плати був у 10 разів менший від розміру середньої заробітної плати (у 1997 р. розрив становив 9,5 разу) (рис. 5), а купівельна спроможність населення за 1991—1994 рр. знизилася в п'ять разів, отже, за межею бідності опинилося майже 64 % населення¹¹.

На початку 1990-х років Україна розвивалася на основі політики наздоганяючої модернізації (починаючи з 1960-х років за таким принципом розвивалася частина країн Латинської Америки, Азії і Африки), яка не забезпечувала сталого піднесення, а навпаки, уповільнювала соціально-економічний розвиток і, відповідно, збільшувала показник бідності. Але і запроваджена модель ринкової трансформації (у якій Україна оцінювалась як нерозвинута держава з можливістю впровадження стандартів розвитку таких країн) за формулою «спочатку реформи, а потім реалізація завдань соціального розвитку»¹² не мала соціальної спрямованості, отже, також не сприяла подоланню бідності й уповільненню матеріального розшарування населення. Крім того, було втрачено можливість подальшого посилення економічної динаміки, яку Україна мала до 1990 р. Відповідно, важливим інструментом економічного зростання з метою вирішення соціальних проблем, активізації соціальної згуртованості стала соціальна спрямованість стратегічних реформ у країні, одним з кроків якої було підвищення у 2017 р. у 2,2 разу розміру мінімальної заробітної плати — з 1439 до 3200 грн, збільшення в період з 2015 по 2018 р. розміру реальної заробітної плати на 46 %, скорочення за цей період неформальної зайнятості від загальної кількості зайнятого населення з 26,2 до 21,6 %¹³. Такі дії сприяли зменшенню розриву в співвідношенні мінімальної і середньої заробітної плати — з 3,8 у 2016 р. до 2,2 разу у 2017 р. Але, попри подальше щорічне зростання соціальних стандартів, співвідношення між цими показниками залишалося майже незмінним (див. рис. 5). Крім того, війна звела до мінімуму певні досягнення щодо подолання бідності в країні.

Адаптованість до умов і змін завдяки стабілізаційним діям відбудови країни дала можливість передбачити на 2024 р. незначне зростання мінімальної заробітної плати з 1 січня до 7100 грн (порівняно з 6700 грн у

¹¹ Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002—2011 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України від 30.04.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-02#Text>

¹² Там само.

¹³ Цілі сталого розвитку — Україна. ЦСР 8: Гідна праця та економічне зростання. Моніторинговий звіт. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/1851/file/GSD_Goal8_UA.pdf

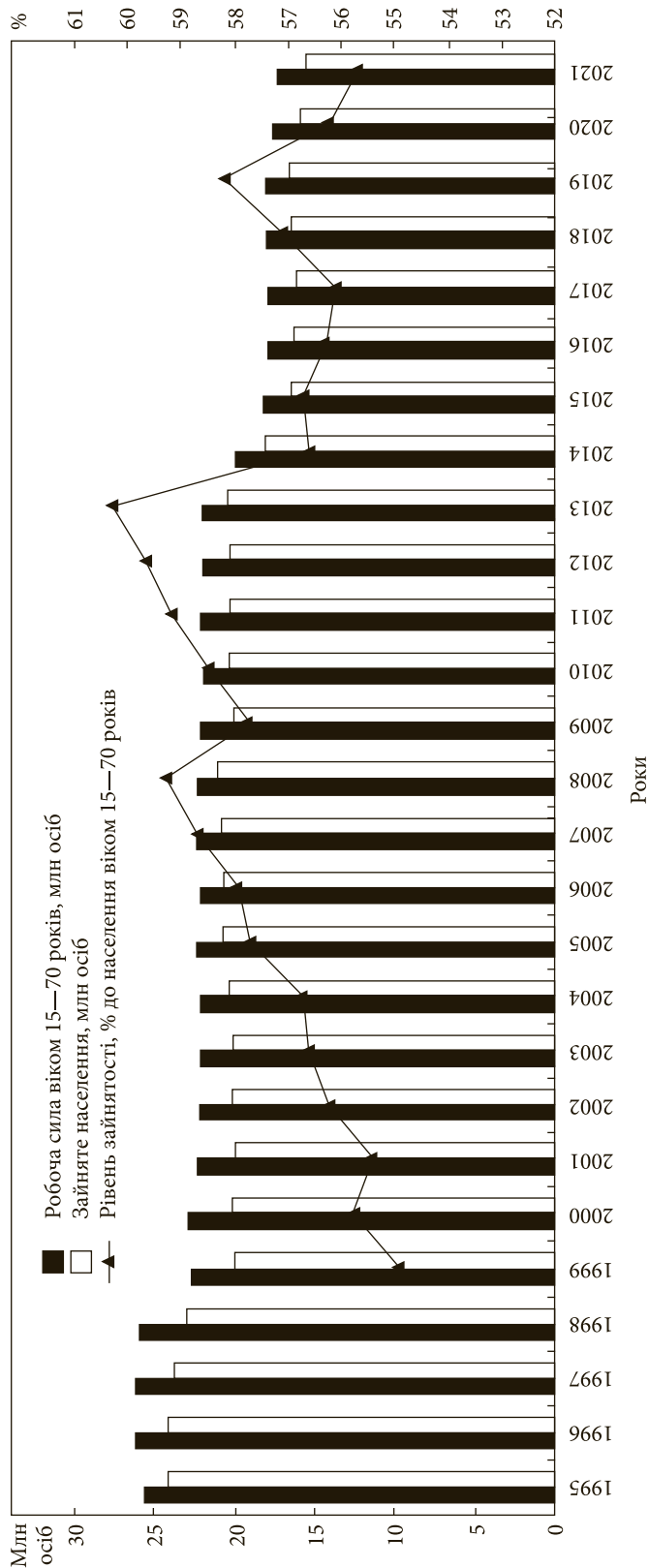

Рис. 6. Динаміка робочої сили віком 15—70 років (млн осіб) і рівня зайнятості (%) у період 1995—2021 рр.
Джерело: побудовано авторкою за: *Державна служба статистики України*. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 05.02.2024).

2023 р.) і з 1 квітня до 8000 грн. За розрахунками НБУ, розмір мінімальної заробітної плати в середньому за 2024 р. становитиме 7775 грн, у 2025 р. передбачено 8370 грн, а у 2026 р. — 8950 грн¹⁴. Попри підвищення середньої заробітної плати до 477 дол. у 2023 р. (порівняно з 459 дол. у 2022 р.) її розмір залишається меншим від довоєнного рівня (514 дол. у 2021 р.). Проведений аналіз свідчить, що за період незалежності Україна втратила свої позиції, ще на початку вичерпавши запаси економічного піднесення 1980—1985-х років, на відміну від інших країн пострадянського простору, таких як Естонія, Латвія, Литва, хоча і стартувала після здобуття незалежності з майже однаковими показниками Індексу людського розвитку. За даними 1991 р., в Україні він становив 0,723, Естонії — 0,729, Латвії — 0,727, Литві — 0,729. Зазначимо, що Латвія, Естонія і Литва ще в 1995 р. подали заявки на членство в ЄС і у 2004 р. ввійшли до складу Європейського Союзу, тоді як Україна подала заявку після повномасштабного російського вторгнення 2022 р. Відповідно, за даними 2022 р., Естонія посідає 31-шу позицію з показником 0,899 (порівняно з 0,890 у 2021 р.), Латвія і Литва — на 37-му місці з показником 0,879 (відповідно, 0,863 і 0,875 у 2021 р.), а Україна — 100-те місце (із 193 країн) з показником 0,734 (0,773 у 2021 р., посівши 77-му позицію серед 123 країн), тобто втратила 23 позиції¹⁵.

Беззаперечно, розмір заробітної плати є ключовим фактором вразливості працездатного населення, а її низький розмір лише загострює диспропорції на ринку праці, які й так є значними через війну та її наслідки. Крім того, і пандемія COVID-19 скоротила рівень зайнятості (до 55,7 %) й активність (з 63,4 % у 2019 р. до 61,8 % у 2021 р.) (рис. 6). За прогнозами уряду, у 2024 р. чисельність робочої сили становитиме 12,3 млн осіб, що на 5 млн менше, ніж у 2021 р. (17,3 млн). Прогнозується незначне збільшення до 12,7 млн у 2025 р. і 13 млн у 2026 р.¹⁶ Отже, якщо припустити, що у 2026 р. багато біженців повернуться і чисельність робочої сили, як зазначено у звіті Міністерства фінансів і Міністерства економіки України, зросте до 16,4 млн осіб¹⁷, це не покриє потреби ринку праці. Крім того, значна частина працездатних осіб працездатного віку не відразу

¹⁴ Інфляційний звіт. Січень 2024 року. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2024-Q1.pdf?v=7

¹⁵ United Nations Development Programme. *Human Development Reports*. URL: <https://hdr.undp.org> (дата звернення: 10.02.2024); Human development report 2023/2024. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2023-24reporten.pdf>

¹⁶ Про схвалення основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2024—2026 роки. Постанова Кабінету Міністрів України № 1315 від 15.12.2023 р. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/pro-skhvalennia-osnovnykh-prohnoznykh-makropokaznykiv-ekonomichnoho-i-s1315-151223>

¹⁷ Звіт про пріоритети економічної політики, спрямованої на забезпечення економічного зростання. Міністерство фінансів, Міністерство економіки України. 12 с. URL: <https://reformmatrix.mof.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/bila-kniga-ukr-fin.pdf>

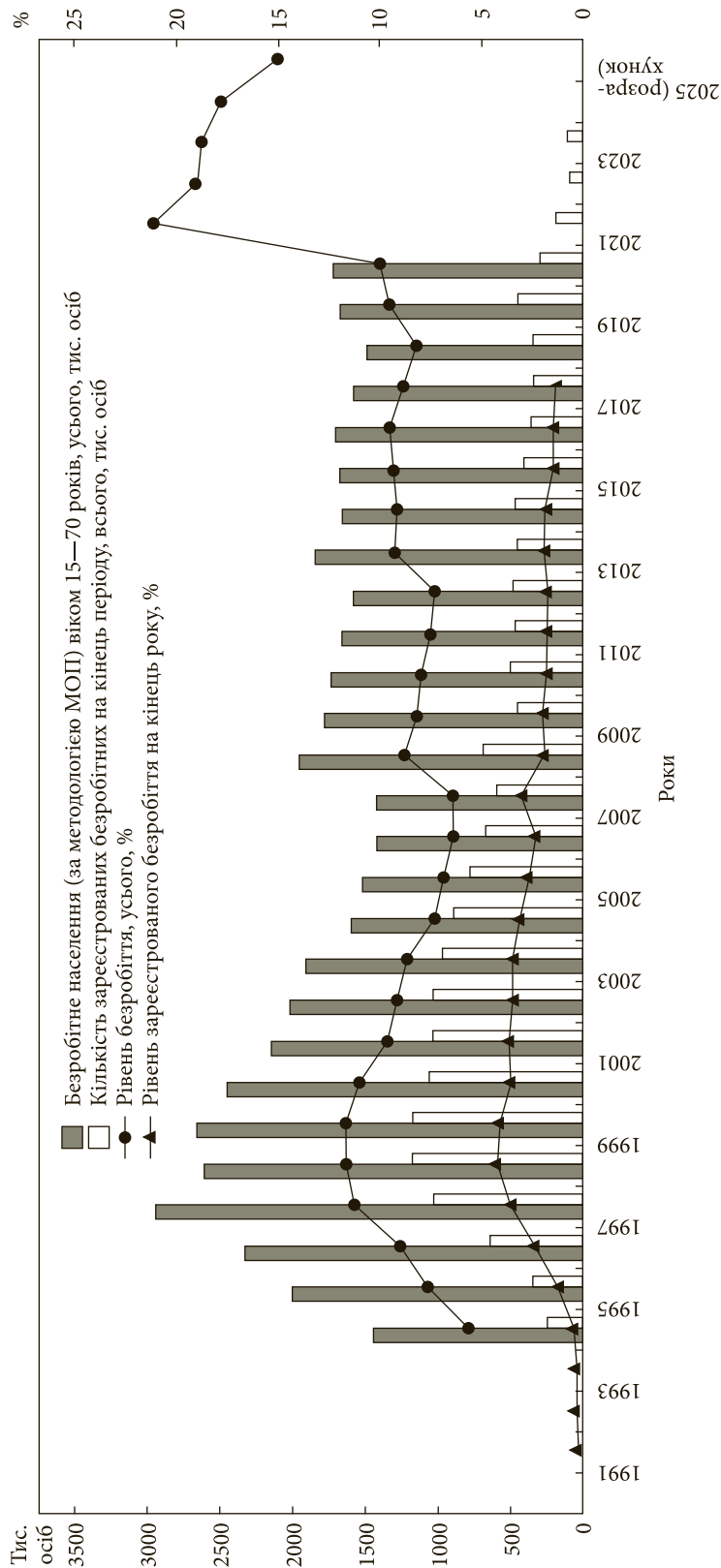

Рис. 7. Динаміка безробітного населення (тис. осіб) і рівня безробіття (%) в Україні в період 1991—2005 рр.

Джерело: побудовано авторкою за: Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators#1>; Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua>; Державна служба зайнятості. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics>; Кабінет Міністрів України. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/pro-skhvalennia-osnovnykh-prohnoznykh-makroekonomichnoho-i-s1315-151223> (дата звернення: 15.03.2024).

повернуться на ринок праці (з різних причин, які потребують досліджень уже сьогодні), отже, поповнить чисельність неактивної робочої сили і кількість незареєстрованих безробітних.

Не менш важливим фактором скорочення робочої сили є зниження виробничих потужностей. Так, за даними 2022 р., в Україні припинили роботу 21,3 % небюджетних підприємств. Невтішною є ситуація і на діючих підприємствах (незалежно від їх розміру), де скорочення персоналу протягом 2022 р. в цілому становило 5 %¹⁸. Згідно з даними звіту Міжнародної організації праці, Україна вже на початку війни втратила 4,8 млн робочих місць, або 30 % від загальної кількості наявних до війни¹⁹. Наслідком цього стало зростання безробіття, попри зменшення чисельності офіційно зареєстрованих безробітних. Динаміку цього показника наочно показано на рис. 7. Так, наприкінці 2023 р. чисельність безробітних становила 96,1 тис. осіб, що було майже вдвічі (52 %) меншим порівняно з кінцем 2022 р. (186,5 тис. осіб). Згідно з прогнозом НБУ, наприкінці 2024 р. дана цифра становитиме 109,8 тис. осіб.

На нашу думку, головною причиною зменшення показника реєстрації безробітних є, насамперед, їх низька мотивація, а також відсутність відповідності між попитом і пропозицією послуг у центрах зайнятості. Зокрема, неузгодженість між ринком освітніх послуг і ринком праці спричинила той факт, що найбільшу частку безробітних, за даними Державної служби зайнятості (ДСЗ), становлять працівники з вищою освітою. У 2014 р. 45 % зареєстрованих безробітних мали вищу освіту, а на початок 2021 р. — 49 %. Крім того, серед безробітних 34 % закінчили професійно-технічний навчальний заклад, а 17 % — загальноосвітню школу. Станом же на 1 січня 2024 р. дані знизилися, відповідно, до 42, 36 і 22 %, що можна пояснити зменшенням чисельності зареєстрованих безробітних. З початком війни найбільш затребуваними професіями на ринку праці стали ті, які вимагають професійно-технічної підготовки, а не вищої освіти: швачі, продавці-консультанти, кухарі, водії. Проте невідповідність навичок запитам з боку роботодавців стримує швидкість працевлаштування і серед низькокваліфікованих працівників, а також осіб без освіти (після закінчення закладів загальної середньої освіти — ЗЗСО). За січень — квітень 2024 р. 298 тис. осіб (365 тис. осіб за аналогічний період 2023 р.) отримали послуги від ДСЗ, але лише 26 тис. осіб (20 тис. осіб у 2023 р.) були працевлаштовані, 4153 — направлені на професійне навчання, що майже у 4,4 разу більше, ніж у 2023 р. (966 осіб)²⁰. Однак,

¹⁸ Судаков М., Лісогор Л. Ринок праці України 2022—2023: стан, тенденції та перспективи. 170 с. С. 26—27. URL: https://fru.ua/images/doc/2023/EBRD_Report_20_04_2023.pdf

¹⁹ Вплив кризи в Україні на сферу праці: попередні оцінки. Аналітична записка МОП. 11 с. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-05/UKR_Brief%20note_11May-2022.pdf

²⁰ Державна служба зайнятості. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics> (дата звернення: 25.05.2024).

на нашу думку, попри мобільність у цьому контексті, відсутність належної кількості вакансій відповідно до запиту (неузгодженість попиту і пропозиції на ринку праці) у поєднанні з тривалістю пошуку роботи, а також пере-кваліфікація з подальшим працевлаштуванням не за фахом (який був до безробіття) зумовлюють ризик зниження професійного рівня знань і навичок працівників, знецінення людського капіталу серед безробітних.

Аналіз ринку освітніх послуг за останні роки свідчить, що війна відчутно не вплинула на вподобання абітурієнтів щодо вибору майбутньої спеціальності. Вона лише внесла незначні корективи в рейтинг найпопулярніших спеціальностей, змінивши їх позиційно. Відтак, серед усіх випускників 2014 р. 57 % становили випускники з економічною освітою, а 55 % — з юридичною, тоді як у 2023 р. рейтинг найбільш популярних спеціальностей очолило «право» (станом на 1 січня 2023 р. кількість здобувачів становила 80 329 осіб, що майже втричі більше за «економіку» — 27 599 осіб)²¹. З початком війни зросла зацікавленість спеціальностями ІТ-сфери і будівництва (у 2014 р. кількість випускників сягала, відповідно, 12 і 17 %). Глибшого дослідження потребує зростання показників кількості абітурієнтів з 2022 р. й збільшення здобувачів спеціальності «середня освіта», оскільки в Україні, зважаючи на демографічну кризу і завдання програм реформування освіти, неминучим є скорочення закладів як загальної середньої, так і вищої освіти. Крім того, у 2022/23 н. р. у сільській місцевості 159 ЗЗСО були закриті, й, з огляду на наслідки війни, даний показник лише зростатиме.

Варто зазначити, що у 2020 р. в середньому по країні рівень безробіття становив 9,5 %, що на 1,3 в. п. більше, ніж у 2019 р. (8,2 %), тоді як у країнах ЄС відповідне зростання дорівнювало 0,4 в. п. — з 6,8 до 7,2 %²². За прогнозом уряду, рівень безробіття в Україні на 2024 р. передбачено в розмірі 18,7 % з подальшим зниженням до 17,7 % у 2025 р. і до 15 % у 2026 р.²³ Результати проведеного аналізу функціонування ринку праці за період незалежності свідчать, що найбільш вразливими є молодь і жінки (рис. 8).

Як видно з рис. 8, частка молоді в структурі безробітних змінювалася циклічно: зросла з 33 % на початку 1992 р. до 42 % у 1994 р.²⁴, зменшилась у

²¹ Доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. Київ, 2023. 60 с. С. 16. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/Доповідь-про-якість-вищої-освіти-в-Україні.pdf>

²² Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.03.2024).

²³ Про схвалення основних прогнозних макроекономічних і соціального розвитку України на 2024—2026 роки. Постанова Кабінету Міністрів України № 1315 від 15.12.2023 р. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-osnovnykh-prohnoznykh-makropokaznykiv-ekonomichnoho-i-s1315-151223>

²⁴ Про Цільову державну програму сприяння зайнятості молоді на 1994—1995 роки. Постанова Кабінету Міністрів України № 343 від 30.05.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-94-п#Text>

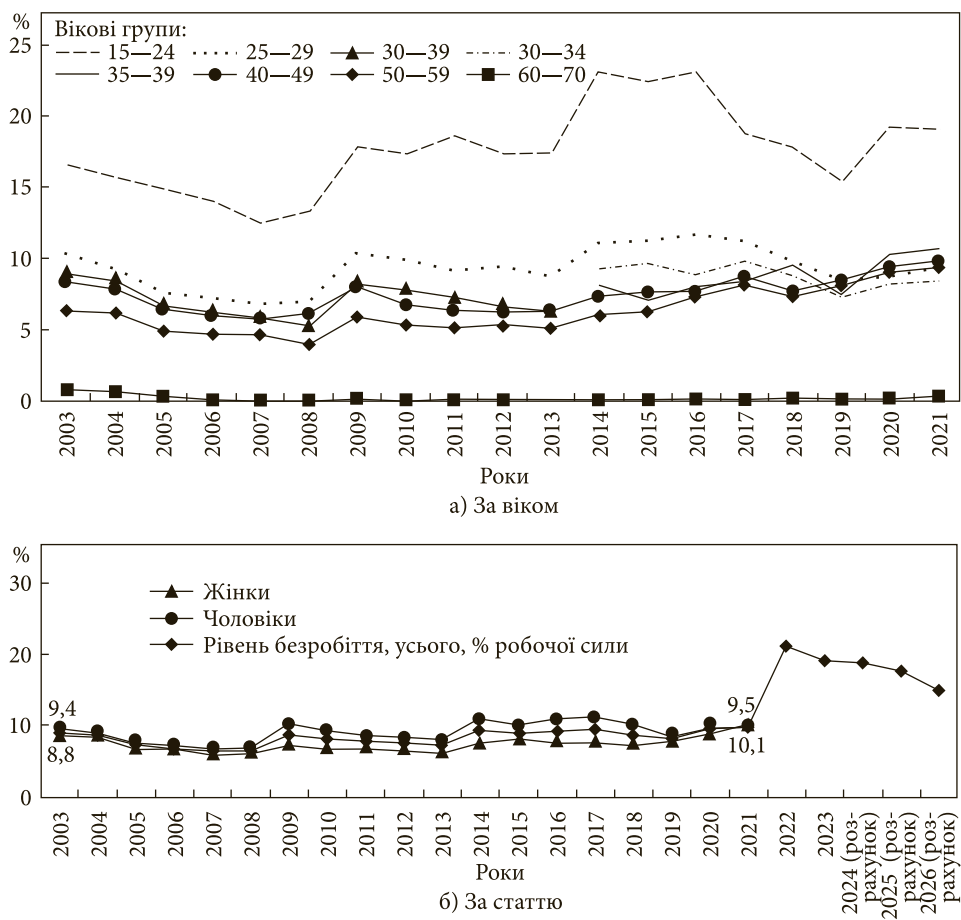

Рис. 8. Динаміка безробітного населення за віковими групами (а) і рівня безробіття за статтю й усього % до робочої сили (б) у період 2003—2026 рр., %
Джерело: побудовано авторкою за: Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.03.2024).

1999 р. до 37,5 %²⁵; з 2016 по 2021 р. — відповідно, з 23 до 19,1 %. Вважаємо, що суттєве зниження показника за останні довоєнні роки відбулося через демографічну кризу, яка зумовила скорочення чисельності випускників закладів освіти всіх рівнів акредитації (рис. 9).

За період незалежності України найбільше змін відбулося, насамперед, на ринку профтехосвіти, де чисельність випускників закладів професійно-технічної освіти (ЗП(ПТ)О) щороку скорочувалася, тоді як потреби ринку праці й, відповідно, кількість запитів від роботодавців постійно збільшувалися. Але наразі наявність вакансій не знижує відсоток безробітних, які є випускниками професійно-технічних навчальних закладів. Так, на

²⁵ Про затвердження Державної програми зайнятості населення на 2001—2004 роки. Постанова Кабінету Міністрів України № 3076-III від 07.03.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3076-14#Text>

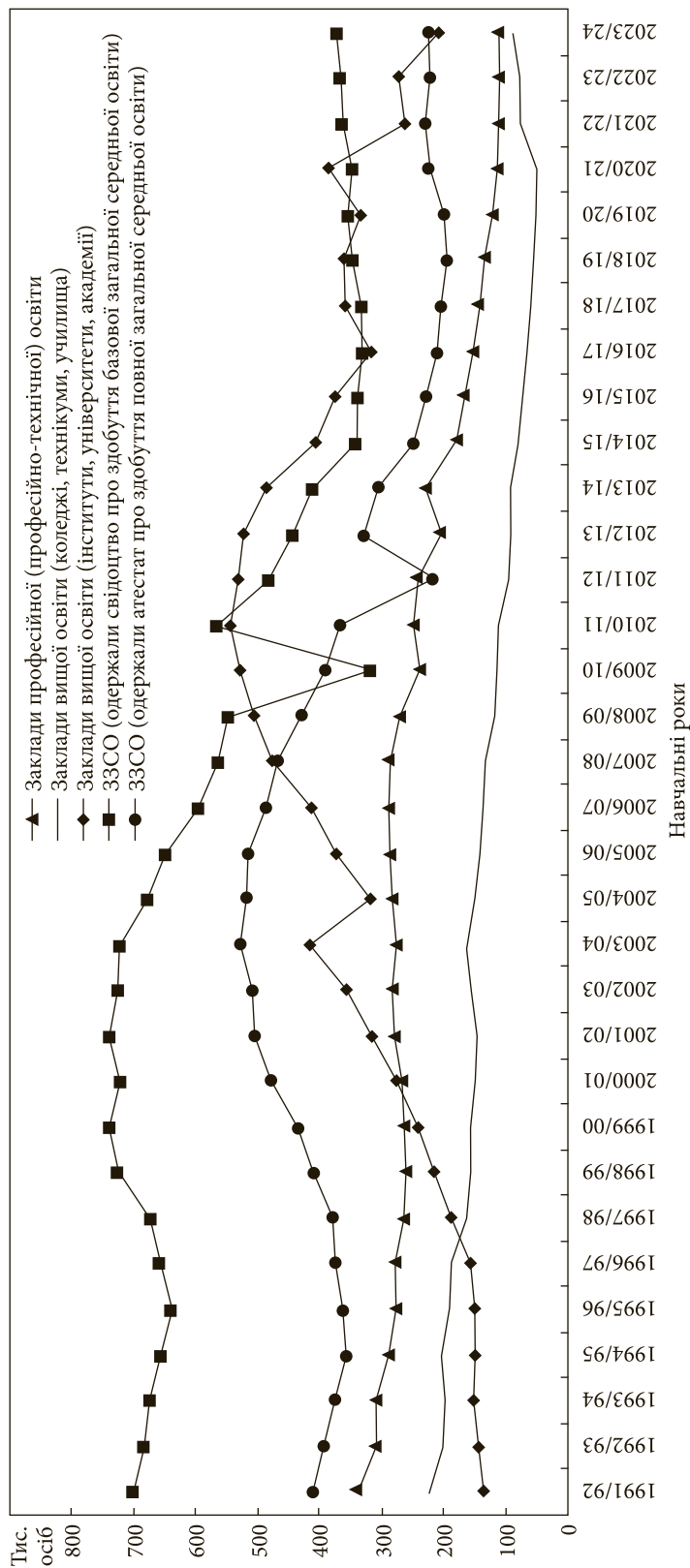

Рис. 9. Чисельність випускників освітніх закладів на початок навчального року, тис. осіб
Джерело: побудовано авторкою за: *Державна служба статистики України*. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.03.2024).

початок 2024 р. їхня частка становила 36 %, тоді як вищу освіту мали 42 % зареєстрованих безробітних. Більш детальний аналіз демонструє, що за період з 2015 по 2021 р. рівень безробіття серед вікової категорії 15—24 роки був майже вдвічі більшим від інших вікових груп. Підкреслимо, що у 2015 р. цей показник становив 22,4 %, тоді як у віковій категорії 30—34 роки — 9,7 %, а у 2021 р., попри зниження, був, відповідно, 19,1 і 8,4 %. Отже, наведені дані свідчать про актуальність проблеми першого працевлаштування серед молоді (вчорашніх випускників), яка визначається неоднорідністю вікового і статевого складу, а також освітнього й професійно-кваліфікаційного рівня. Незмінним залишається й те, що складність першого працевлаштування, незалежно від рівня здобутої освіти, — це не лише зростання частки молоді серед безробітних, а й вплив робочої сили з країни і знецінення людського капіталу.

Таким чином, головною причиною вкорінення проблем молоді на ринку праці є відсутність державних важелів її підтримки в поєднанні з відсутністю можливостей ефективної реалізації трудового потенціалу молоді через неналежну поінформованість щодо потреб ринку праці й невідповідність попиту і пропозиції на ринку праці. Стосовно першого аргументу, то ще в програмах зайнятості до 1999 р. наголошувалося на важливості організації професійної орієнтації шляхом створення в штатних розписах шкіл передбачуваної посади, головною функцією якої мала бути профорієнтація. Нині це питання є ініціативою вищих навчальних закладів (ВНЗ), і головним завданням профорієнтаційної роботи є забезпечення планового виконання набору студентів («боротьба за студентів»). Зазначимо, що за період незалежності кількість ВНЗ зросла із 156 у 1991 р. до 314 у 2023 р., а чисельність здобувачів загальної середньої освіти зменшилася з 409 тис. до 223 тис. осіб (отримали атестат про здобуття повної загальної середньої освіти)²⁶ (рис. 10). Відповідно, як суб'єкт ринку праці навчальні заклади, що забезпечують формування якості робочої сили, змушені розширювати коло своїх зобов'язань з метою забезпечення кількості абітурієнтів.

Демографічна криза однозначно є головним чинником скорочення кількості вищих навчальних закладів: закриття, об'єднання (через низьку якість послуг), відсутність попиту на послуги. Але це є і одним з чинників зростання рівня безробіття серед осіб з вищою освітою, зокрема, і з науковим ступенем, що підтверджують дані: на початок травня 2024 р. серед зареєстрованих безробітних близько 74 % становили особи з вищою освітою і 1 % було тих, хто мають науковий ступінь²⁷. Аналіз ринку освітніх послуг засвідчив, що найбільш вразливими є жінки, оскільки в гендерній структурі науково-педагогічних працівників, за даними Єдиної державної електронної бази з питань освіти, станом на початок 2023 р. їхня частка

²⁶ Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.03.2024).

²⁷ Державна служба зайнятості. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics> (дата звернення: 25.05.2024).

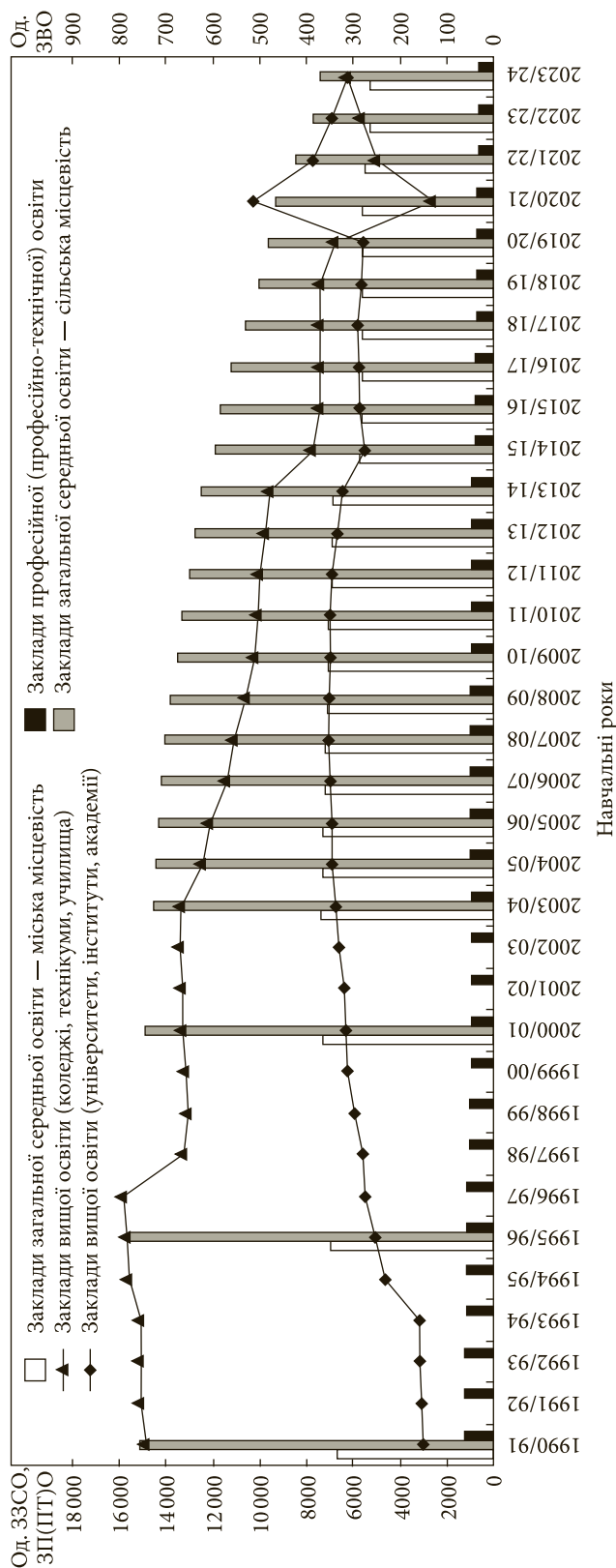

Рис. 10. Динаміка кількості закладів освіти на початок навчального року за період незалежності України, од.
Джерело: побудовано авторкою за: *Державна служба статистики України*. URL: <https://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.03.2024); Зведений звіт закладів загальної середньої освіти на початок 2023/2024 навчального року (Форма № 76-РВК). URL: <https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2024/02/1-76-rvk-derzh-kom-pr-2023-2024.pdf>

дорівнювала 60 % (40 % становили чоловіки)²⁸. Водночас зростанню безробіття серед освітян сприятиме і зниження фінансової спроможності населення працездатного віку як головного інвестора. Варто підкреслити, що наразі реформа освіти передбачає не лише скорочення відсотка держзамовлення, а й зміну механізму фінансування «гроші ходять за студентом», що, на нашу думку, породить нові ризики, наслідки яких потребуватимуть вагомішого дослідження. За даними Міністерства освіти, у 2023 р. держава фінансово покрила навчання для 25 % — це 67 000 вступників за загальної кількості 267 000 першокурсників бакалаврату всіх спеціальностей (на відміну від затвердженого Міністерством економіки планом — 40 %, або 73 921 бюджетне місце), що на 6 % в. п. менше, ніж у 2022 р. (31 %, або 69 511 бюджетних місць із 225 992 зарахованих осіб)²⁹.

Чутливою до соціальних ризиків є й жіноча інтелігенція в селі через закриття шкіл з мало укомплектованими класами і старшої школи (10 і 11 класів) через реформу профільної середньої освіти. Відповідно, старі ризики в поєднанні з новими спричинили закриття у 2022/23 н. р. у сільській місцевості 159 закладів загальної середньої освіти. Нині потужність ЗЗСО становить 5,7 млн осіб до чисельності учнів 3,97 млн осіб, що перевищує фактичну потребу в учнях на 1,75 млн осіб. Демографічна ж криза в країні, яка посилюється через міграцію молоді, жінок з дітьми, старіння населення і падіння народжуваності (у 2023 р. народилося 187 тис., тоді як у 2021 р. — 267 тис.)³⁰, з часом лише загострить проблему. Незаперечним є й те, що попередньо обґрунтована необхідність закриття шкіл, навчальних закладів може бути одним з чинників зростання безробіття, особливо серед жінок, які переважають у віковій структурі працівників сільських шкіл. І це слугує підставою дострокового виходу на пенсію і одним з чинників зростання безробіття серед осіб передпенсійного віку.

Жіночу вразливість на ринку праці посилюють і реформи в системі соціального страхування, у сфері соціального захисту і забезпечення, які передбачають скорочення робочих місць. Відтак, у 2018 р. в системі охорони здоров'я і надання соціальної допомоги було вивільнено 57,3 тис., а у 2019 р. — 47,9 тис. осіб; у галузі державного управління й оборони, а також обов'язкового соціального страхування протягом 2018—2019 рр. —

²⁸ Доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. Київ, 2023. 60 с. С. 26. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/Доповідь-про-якість-вищої-освіти-в-Україні.pdf>

²⁹ Держава розставляє пріоритети: які спеціальності їй потрібні за результатами вступної кампанії 2023. *Education.ua*. 2023. 20 груд. URL: <https://www.education.ua/news/2023/12/20/derzhava-rozstavliae-priorytety-yaki-spetsialisty-yii-potribni-za-rezultatamy-vstupnoi-kampanii-2023/> (дата звернення: 08.04.2024).

³⁰ Реформа профільної середньої освіти: підбито підсумки аналітичного етапу розроблення стратегії. *Міністерство освіти і науки України*. 2024. 17 квіт. URL: <https://mon.gov.ua/news/reforma-profilnoi-serednoi-osviti-pidbito-pidsumki-analitichnogo-etapu-rozroblennya-strategii> (дата звернення: 25.05.2024).

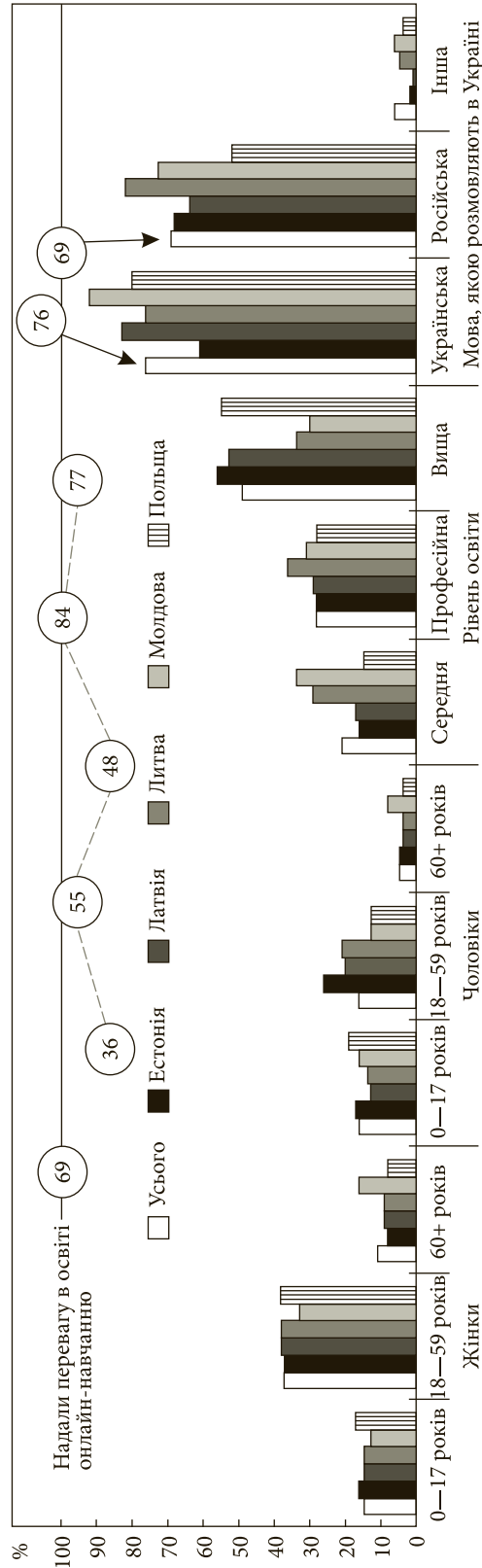

Рис. 11. Розподіл респондентів-мігрантів з України (ТПО) за статтю, освітою, мовою, %
Джерело: побудовано авторкою за: *The Operational Data Portal*. URL: <https://data.unhcr.org/en/dataviz/330?sv=54&geo=0> (дата звернення: 25.05.2024).

143,6 тис. осіб. Станом на 1 січня 2024 р. кількість зареєстрованих безробітних, які раніше працювали в цих сферах, становила 13 397 осіб³¹. Як результат, відсоток безробітного населення серед чоловіків у 2021 р. порівняно з 2003 р. залишився майже незмінним — відповідно, 9,4 і 9,5 %, тоді як серед жінок мало місце зростання на 1,3 в. п. — з 8,8 до 10,1 %. Крім того, як свідчать дані рис. 9, уперше показник безробіття серед жінок (10,1 %) був більшим за показник безробіття серед чоловіків (9,5 %).

Не менше значення має згортання територіального перерозподілу трудових ресурсів через воєнні дії та їх наслідки. Зважаючи на доступність до оцінки збитків, тільки руйнування РФ у червні 2023 р. греблі Каховського водосховища призвело до витоку 18 км³ води, затоплення 80 населених пунктів, викиду майже 150 т нафтопродуктів з ГЕС, знищення понад 11 тис. га лісових угідь³². Крім того, як свідчать дані дослідження Globsec, близько 30 % території України (174 тис. км²) потребують огляду й очищення від вибухонебезпечних предметів, 18 % — ще залишаються під окупацією³³. До того ж, уже не одне покоління українців бореться з наслідками аварії на Чорнобильській АЕС (1986 р.), що спричинила радіаційне забруднення 50 тис. км² території, де було розташовано 2294 населених пункти (2,6 млн осіб, з них 1 млн дітей), вилучення 180 тис. га ріллі й 157 тис. га лісів³⁴. Чергове збільшення територіальної непридатності — це не лише порушення прав не одного покоління на необхідний рівень і якість життя, чисте, здорове і стає середовище, а й частковий занепад (вилучення з придатності) регіонів країни.

Загострення демографічної кризи і, відповідно, посилення дисбалансу на ринку праці відбуваються і через збільшення міграційних потоків, які не припиняються, а лише циклічно змінюються. За даними Міжнародної організації з міграції, за два роки війни майже 6,5 млн осіб стали біженцями (тимчасово переміщеними особами — ТПО) за кордоном, а 3,7 млн осіб — внутрішньо переміщеними особами (ВПО)³⁵. Згідно з проведеним агентством Організації Об'єднаних Націй у справах біженців³⁶ аналізом

³¹ Державна служба зайнятості. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics> (дата звернення: 25.05.2024).

³² Дворічний звіт. Захист цивільних осіб: вплив бойових дій на цивільних з 22 лютого 2022 року. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/22%20Feb%202024%20Protection%20of%20Civilians_impact%20of%20hostilities%20on%20civilians%20since%2024%20Feb%202022_HRMMU%20report_UKR.pdf

³³ Walking on Fire: Demining in Ukraine. 28 p. P. 4. URL: <https://www.globsec.org/sites/default/files/2023-04/Demining%20in%20Ukraine%20report%20ver5%20web.pdf>

³⁴ Про Основні напрями соціальної політики на 1997—2000 роки. Указ Президента України № 1166/97 від 18.10.1997 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U1166_97?an=400

³⁵ Millions Assisted, Millions More Still in Need Two Years into Ukraine War, Says IOM. IOM. 2024. Feb 22. URL: <https://ukraine.iom.int/news/millions-assisted-millions-more-still-need-two-years-ukraine-war-says-iom> (дата звернення: 25.05.2024).

³⁶ The Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/dataviz/330?sv=54&geo=0> (дата звернення: 25.05.2024).

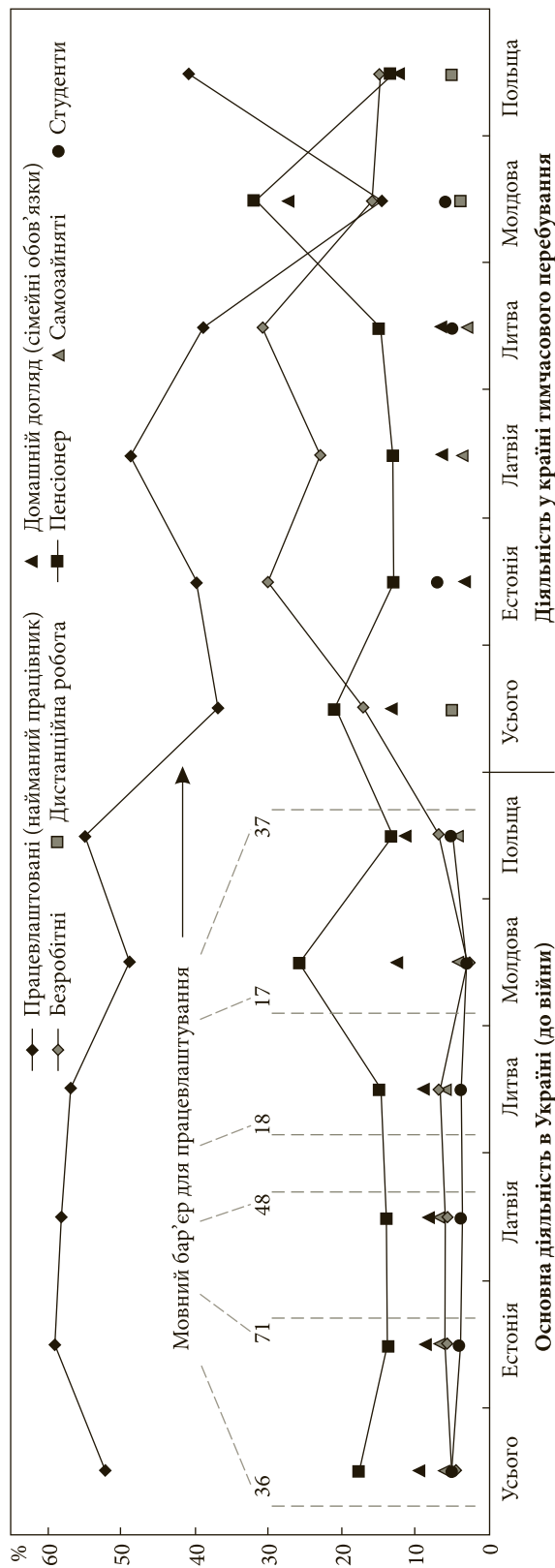

Рис. 12. Розподіл респондентів-мігрантів з України (ТПО) за формою діяльності, %
Джерело: побудовано авторкою за: *The Operational Data Portal*. URL: <https://data.unhcr.org/en/dataviz/330?sv=54&geo=0> (дата звернення: 25.05.2024).

міграційних потоків за період з жовтня 2023 р. по травень 2024 р., серед опитаних респондентів-мігрантів (Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина), середній вік яких становив 45 років, 63 % — жінки. Більш детальний аналіз свідчить, що вищу освіту мали 49 %, професійно-технічну — 28 %, загальну середню — 21 % (рис. 11). За формою діяльності 52 % опитаних до війни були працевлаштованими, 6 % — самозайнятими і лише 5 % — безробітними (рис. 12).

Позбутися помилок минулого не просто, оскільки в мовному середовищі портрет українців за межами України не є зірковим. Серед опитуваних лише 76 % спілкуються українською мовою, а 69 % й досі віддають перевагу російській. Не заперечуємо, що ці дані пояснюються тим, що серед опитаних (топ-10 областей) для більшості (від 20 до 80 %) російська мова мала значний відсоток у мовному середовищі спілкування: Одеська — 18%, Харківська — 16, Донецька — 11, Дніпропетровська — 10, Херсонська — 10, Запорізька — 8, Миколаївська — 7, Київ — 10, Київська — 5, Закарпатська — 5%.

Відплив кваліфікованих осіб працездатного віку (50 % серед опитаних) — це не лише втрата робочої сили на вітчизняному ринку праці, а й ризик посилення дисбалансу у взаємозв'язку між поколіннями (коли працююче покоління утримує непрацююче) як нині, так і в майбутньому. Оскільки 37 % опитаних уже працевлаштовані за місцем перебування, існує ймовірність їхнього неповернення до України. Зазначимо, що повернення населення — не тільки чергова зміна місця перебування, це захист, упевненість (а не зацікавленість), стабільність, розвиток, плани на майбутнє. Потрібно враховувати, що за межами країни зареєстровані за місцем перебування особи мали місце проживання, отримували фінансову допомогу, допомогу на дітей, медичне обслуговування, значний відсоток серед них були працевлаштовані. Незаперечним є те, що нині вітчизняні суб'єкти господарювання в умовах дефіциту трудових ресурсів підвищують рівень оплати праці з метою утримання працівників і залучення нових. На нашу думку, в цьому контексті вагомість підтримки повинна зміститися на рівень держави, оскільки, як показує аналіз, 58 % тих, хто до війни мали роботу, отже, були зайняті, після повернення можуть поповнити лави безробітних, попри те, що, за оцінкою Міністерства економіки, протягом наступних 10 років ринок праці потребуватиме додатково 4,5 млн працівників³⁷. Багато людей, які вражають приймаючі країни своєю працьовитістю і освітою, а мовний бар'єр існує лише для 36 % (див. рис. 12), повинні передусім мати можливість застосувати й використати свої набуті навички в Україні. Не менш важливим є і те, що певна категорія осіб, які повернуться, потребуватимуть гуманітарної допомоги, місця проживання — не тимчасового, а постійного. Останнє — головне завдання на сьогодні, оскільки його виконання дасть

³⁷ Бережна Т. Відновлення ринку праці — це шлях до нашої перемоги. *Міністерство економіки України*. 2023. 13 лип. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=3741cc27-dbe5-433e-a139-1d480735bc51&title=VidnovlenniaRinkuPratsiTsShliakhDoNashoiPeremogi-TetianaBerezhna> (дата звернення: 25.05.2024).

людям (як серед ВПО, так і серед ТПО), що втратили житло, можливість відчувати себе не покинутими і не забутими. Вагомим фактором інтеграції є посилення індивідуальної відповідальності кожного. Українці, незалежно від місця їхнього перебування, які виборюють право незалежності, захищають свою мову, історію, повинні залишитися згуртованими і після завершення війни з метою мінімізації ризику розчарування і зневіри. А 69 % опитаних (дослідження лише серед 11 країн — див. рис. 11), які знаходяться за межами України, а також усі, хто наразі розмовляють російською в Україні, повинні враховувати, що ця мова в країні має лише статус мови меншин.

Починаючи з 2014 р. на ринку праці з'явилися нові суб'єкти — ветерани війни і ветерани війни з різними відсотками втрати працездатності, які ще «вчора» були працюючими, а також особи, які змушені припинити (або частково обмежити) свою діяльність через догляд за тими, хто втратили фізичні можливості під час війни. Таким чином, потрібно переосмислити цілі й стратегію розвитку країни з урахуванням масштабності впливу зазначеного фактора. Інвалідизація суспільства — це сумні реалії, які є великою проблемою, що потребує як фінансової, так й інформаційної підтримки для країни, у якій інклюзивні підходи лише набирають змістовності. Зазначимо, що, за даними Національної Асамблеї людей з інвалідністю, за 10 місяців 2022 р. інвалідність отримали понад 45 тис., тоді як в останній довоєнний рік — 13 тис. осіб. За даними Конфедерації роботодавців України (КРУ), кількість людей з інвалідністю на початку 2023 р. становила 2,8 млн, 76 % з них — це особи працездатного віку, що є трудовим потенціалом країни, але також і трудовим резервом, оскільки є незначною мірою залученими. Із 2,4 млн працездатних осіб з інвалідністю, за даними довоєнного періоду, лише 1,7 млн працювали³⁸, попри те, що, як зазначає експертка КРУ, 70—80 % людей з інвалідністю здатні повноцінно працювати, а у 53 % випадках вони не потребують спеціального облаштування робочого місця³⁹. Зазначимо, що середній розмір компенсації за облаштування робочих місць для людей з інвалідністю становить 66 тис. грн. З початку дії програми (з вересня 2023 р.) до кінця травня 2024 р. було профінансовано 34,7 млн грн (475 роботодавців отримали компенсацію за 529 працівників). За даними Державної служби зайнятості, за січень — квітень 2024 р. отримали послуги 16,2 тис. людей з інвалідністю, з них 2,7 тис. осіб були працевлаштовані; 6,7 тис. осіб були учасниками бойових дій, з яких 909 — працевлаштовані⁴⁰. Беручи до уваги вік мобілізованих, для

³⁸ Недооцінений резерв. Чому у нас працює лише 17% працездатних людей з інвалідністю. *Конфедерація роботодавців України*. 2023. 24 лис. URL: <https://employers.org.ua/news/id2574> (дата звернення: 25.05.2024).

³⁹ За 10 місяців війни інвалідність отримали більше 45 тисяч українців. *Конфедерація роботодавців України*. 2023. 29 чер. URL: <https://employers.org.ua/news/id2512#:~:text=29%20черв.%202023%203a%2010%20місяців%20війни%20у,2021%20році%20інвалідизація%20була%20у%203%20C5%20рази%20повільніше> (дата звернення: 25.05.2024).

⁴⁰ *Державна служба зайнятості*. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics> (дата звернення: 25.05.2024).

України питання захисту, утримання ветеранів війни, ветеранів війни з інвалідністю — це масштабна робота багатьох поколінь, ефективність якої потребуватиме налагодженої взаємодії різних інституцій: освіти, медицини, соціального захисту, а також суб'єктів — держави, роботодавців (усіх форм власності), найманих працівників, самозайнятих, профспілок. Вразливість посилює і той факт, що це особи працездатного віку, які до війни працювали, навчалися, були фізично незалежними, а нині потребують підтримки, соціальної адаптації і професійної переорієнтації. У країні — попри наявні програми підтримки, які надаються через Державну службу зайнятості, а також програми, які передбачають компенсацію роботодавцям за створення й облаштування робочого місця, — немає належних умов для швидкого повернення на ринок праці, активної адаптації, можливості утримувати родину, власних батьків, бути повноцінними членами суспільства, а не утриманцями. Крім того, на нашу думку, обов'язковий норматив для бізнесу з працевлаштування людей з інвалідністю не матиме такої ефективності, як заплановано, оскільки «батіг» породить «ухилянтів», попри передбачувані адміністративно господарські санкції. З метою мінімізації такого ризику в країні на рівні держави повинен функціонувати механізм захисту прав як осіб з обмеженими можливостями, так і роботодавців.

Вразливими є й особи, які здійснюють догляд за ветеранами війни через ранній вихід з ринку праці, зниження їхньої платоспроможності, часткову ізоляцію (дім, лікарня, соціальні служби, реабілітаційні центри) з причини порушення функціонування принципу соціальної підтримки поколінь, коли молодше покоління утримує старше. Здебільшого (з огляду на вік мобілізованих) це працездатні особи передпенсійного віку, які втрачають можливість, з одного боку, індивідуально брати участь (повністю або частково) у формуванні свого фінансового забезпечення після досягнення пенсійного віку, а з іншого — достроково припиняють трудову діяльність, що спричиняє збільшення навантаження на пенсійну систему. В майбутньому — це посилення навантаження на систему соціального захисту, оскільки соціальної допомоги і підтримки потребуватимуть декілька поколінь (батьки, діти, онуки). Отже, і перша, і друга категорії осіб не мають бути трудовим резервом, вони повинні стати конкурентоспроможними суб'єктами ринку праці, мати можливість без бар'єрів переміщуватися, працювати, отримувати гідну фінансову винагороду, підтримувати свої фізичні можливості, інвестувати в людський капітал, формувати своє майбутнє. Крім того, синдром відкладеного життя (на невизначений проміжок часу) вимагатиме тривалішої адаптації і підтримки, оскільки ветерани війни і ветерани війни з інвалідністю на ринку праці конкуруватимуть з працівниками, які мають подібні до їхніх освітні характеристики і професійні кваліфікації, але не були учасниками воєнних дій, не були ВПО і ТПО.

На нашу думку, Україна не має належного професійного досвіду в роботі з новою категорією осіб (ветеранами війни з інвалідністю), попри те, що в країні високий рівень інвалідності був і до війни, адже країна вже

38 років бореться з наслідками аварії на Чорнобильській АЕС, яка вплинула не на одне покоління, спричинивши не лише переміщення населення⁴¹, а й зростання чисельності людей з інвалідністю. Серед тільки ліквідаторів (за всі роки це 600 тис., з України — 364 тис. осіб) 94,2 % були визнані хворими, а опромінення отримали 4 млн населення⁴². Незаперечним є те, що одним із соціальних наслідків аварії став ризик непередбачуваного впливу на здоров'я, відсоток настання якого з початком війни лише зріс, оскільки вплив російського вторгнення на людей уже нині має прояви, наслідки яких не можна передбачити й мінімізувати в майбутньому. За даними моніторингової місії ООН з прав людини, в Україні з 24 лютого 2022 р. по березень 2024 р. загинули 10 810 цивільних осіб (з 2014 р. до початку повномасштабного вторгнення — 3404 особи), 20 556 осіб було поранено⁴³. За даними 2016 р., 32 % ВПО пережили посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), а 22 % — депресію⁴⁴; у 2023 р. кількість пацієнтів з ПТСР зроста порівняно з 2021 р. (3167 осіб) майже вчетверо і становила 12 494 особи, а лише за січень — березень 2024 р. цей показник (3292 пацієнти) уже був більший за річне значення 2021 р.⁴⁵ Такі процеси вимагають ужиття превентивних заходів, оскільки вплив ризику втрати здоров'я не має вікового обмеження.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного аналізу дають підстави стверджувати, що за період незалежності в країні не існувало чіткої межі соціальної вразливості, оскільки розвиток країни супроводжувався непередбаченими каталізаторами, які потребували постійного збільшення зусиль у подоланні наслідків їх впливу. Однозначно соціальні питання завжди мали актуальність у стратегічних програмах розвитку країни, у передвиборчих програмах з метою акцентування на посиленні соціальної підтримки й захисті населення. Але результативність завдань не відповідала запитам та потребам і, відповідно, не забезпечувала належний рівень якості захисту від факторів соці-

⁴¹ Про Основні напрями соціальної політики на 1997—2000 роки. Указ Президента України № 1166/97 від 18.10.1997 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U1166_97?an=40

⁴² Ларін Є. Які наслідки Чорнобильської аварії? *Chornobyl Centre*. 2018. 10 січ. URL: <https://www.chornobyl.net/uk/які-наслідки-чорнобильської-аварії/> (дата звернення: 25.05.2024).

⁴³ Україна: захист цивільних осіб у збройному конфлікті. Оновлення, березень 2024. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/Ukraine%20-%20protection%20of%20civilians%20in%20armed%20conflict%20%28March%202024%29_UKR.pdf

⁴⁴ Social policies for an inclusive recovery in Ukraine. OECD Policy Responses on the Impacts of the War in Ukraine. OECD Publishing. Paris. <https://doi.org/10.1787/506fcef8-en> (дата звернення: 25.05.2024).

⁴⁵ В ЕСОЗ протягом останніх двох років фіксується значне збільшення пацієнтів зі встановленим діагнозом ПТСР. *Національна служба здоров'я України*. 2024. 12 бер. URL: <https://nszu.gov.ua/novini/v-esoz-protyagom-ostannih-dvoh-rokiv-fiksuetsya-znachne-zbiylshennya-patsiyentiv-zi-vstanovlenim-diyagnozom-ptscr> (дата звернення: 25.05.2024).

альної вразливості, збільшуючи цим кількість соціально вразливих верств населення. Розпочаті ще в 1998 р. реформа соціального страхування, «пенсійна» і «медична» реформи (2016 р.), які слугують підґрунтям функціонування системи соціального страхування, що є основним механізмом захисту працездатного населення від зменшення доходів у випадку настання соціальних ризиків, не є завершеними, оскільки запровадження загальнообов'язкового соціального медичного страхування, обов'язкового накопичувального пенсійного страхування відкладено на невизначений час.

Незаперечною є пряма залежність між чутливістю до соціальної вразливості (яка породжує не лише труднощі, занепокоєння і депресію, а й зниження розвитку людського капіталу) і спроможністю механізму захисту як на індивідуальному, так і на державному рівнях. Відповідно, головним завданням останнього є недопущення тривалості соціальної вразливості, що є предиктором настання соціального виключення шляхом ухвалення редуцціоністських рішень. Війна породила нові соціальні ризики, наслідки яких неможливо передбачити в часі, сприяла появі нових суб'єктів ринку праці: осіб працездатного віку, які передчасно завершили трудову діяльність, осіб, змушених перейти до складу неактивної робочої сили через догляд за особами, які його потребують. Відповідно, пріоритетом у захисті вразливих верств населення має бути не їх соціальне утримання, а надання можливостей ефективно використовувати свій людський капітал як для працездатної частини населення (шляхом забезпечення продуктивних робочих місць і гідної праці, а також поєднання можливостей працювати і здійснювати догляд), так і для осіб, які мають фізичні обмеження (шляхом ефективної соціальної підтримки в поєднанні з соціальним включенням). Отже, головним механізмом захисту від впливу факторів соціальної вразливості є надання можливостей реалізації соціальних прав, а також стимулювання до праці шляхом використання страхового принципу з метою недопущення соціальної нерівності в доходах, що забезпечить індивідуальну участь у формуванні якості й рівня життя. Безперечно, дослідження питання соціального захисту працездатного населення не є вичерпним і потребує глибшої оцінки принципів соціальної значущості з метою мінімізації ризику соціальної нерівності, бідності й соціального виключення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Ackerman, G. (2006). It is hard to predict the future: The evolving nature of threats and vulnerabilities. *OIE Revue Scientifique et Technique*, 25(1), 353-360. <https://doi.org/10.20506/rst.25.1.1673>
- Fekete, A. (2009). Validation of a social vulnerability index in context to river-floods in Germany. *Natural Hazards and Earth System Science*, 9(2), 393-403 URL: <https://nhess.copernicus.org/articles/9/393/2009/nhess-9-393-2009.pdf>
- O'Keefe, P., Westgate, K., Wisner, B. (1976). Taking the naturalness out of natural disasters. *Nature*. No. 260. P. 566—567. <https://doi.org/10.1038/260566a0>

- Downing, T., Patwardhan, A., Klein, R., Mukhala, E., Stephen, L., Winograd, M., Zier-vogel, G. (2005). Assessing vulnerability for climate adaptation. URL: https://www.academia.edu/25186738/Assessing_vulnerability_for_climate_adaptation
- Thomas, D., Jang, S., Scandlyn, J. (2020). The CHASMS conceptual model of cascading disasters and social vulnerability: The COVID-19 case example. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. Vol. 51. 101828. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2020.101828>
- Turner, B., Kasperson, R., Matson, P., McCarthy, J., Corell, R., Christensen, L., Eckley, N. et al. (2003). A framework for vulnerability analysis in sustainability science *Proc. Natl. Acad. Sci*, 100 (14). <https://doi.org/10.1073/pnas.1231335100>
- Georg, F., Jeroen, W., Bart, W. (2011). The politics of vulnerability and resilience. *Ambiente Sociedade*, 14(2), 105-122. <https://doi.org/10.1590/S1414-753X2011000200008>
- Sneha, B., Sunil, N. (2023). A review of socio-economic vulnerability: The emergence of its theoretical concepts, models and methodologies. *Natural Hazards Research*. Vol. 3. Iss. 3. P. 563—571. <https://doi.org/10.1016/j.nhres.2023.05.005>
- Calderón-Larrañaga, A., Dekhtyar, S., Vetrano, D., Bellander, T., Fratiglioni, L. (2020). COVID-19: Risk accumulation among biologically and socially vulnerable older populations. *Ageing Research Reviews*. Vol. 63. 101149. <https://doi.org/10.1016/j.arr.2020.101149>
- Fallah-Aliabadi, S., Fatemi, F., Heydari, A., Khajehaminian, M., Lotfi, M., Mirzaei, M., Sarsangi, A. (2022). Social vulnerability indicators in pandemics focusing on COVID-19: A systematic literature review. *Public Health Nursing*. Vol. 9. Iss. 5. P. 1—14. <https://doi.org/10.1111/phn.13075>
- Лібанова, Е., Позняк, О., Цимбал, О. (2022). Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. № 2(48). С. 37—57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>
- Біль, М. (2022). Вимушена міграція в умовах високої соціальної вразливості населення України. *Migration & Law*. Вип. 2. №. 5-6. С. 31—43. <http://doi.org/10.32752/2786-5185-2022-2-5-6-31-43>
- Андрусишин, Н. (2022). Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Вип. 37. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-42>
- Риндзак, О. (2021). Соціальна вразливість населення та її понятійно-термінологічне забезпечення. *Економіка та суспільство*. Вип. 33. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-33-79>
- Бідак, В. (2023). Соціальна вразливість населення України у фокусі зміцнення національної безпеки. *Регіональна економіка*. № 3 (109). С. 70—85. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2023-3-6>

Надійшла 17.06.2024

Прорецензована 08.07.2024

Доопрацьована 09.07.2024

Підписана до друку 19.07.2024

REFERENCES

- Ackerman, G. (2006). It is hard to predict the future: The evolving nature of threats and vulnerabilities. *OIE Revue Scientifique et Technique*, 25(1), 353-360. <https://doi.org/10.20506/rst.25.1.1673>

- Fekete, A. (2009). Validation of a social vulnerability index in context to river-floods in Germany. *Natural Hazards and Earth System Science*, 9(2), 393-403 URL: <https://nhess.copernicus.org/articles/9/393/2009/nhess-9-393-2009.pdf>
- O'Keefe, P., Westgate, K., Wisner, B. (1976). Taking the naturalness out of natural disasters. *Nature*. No. 260. P. 566-567. <https://doi.org/10.1038/260566a0>
- Downing, T., Patwardhan, A., Klein, R., Mukhala, E., Stephen, L., Winograd, M., Zier-vogel, G. (2005). Assessing vulnerability for climate adaptation. URL: https://www.academia.edu/25186738/Assessing_vulnerability_for_climate_adaptation
- Thomas, D., Jang, S., Scandlyn, J. (2020). The CHASMS conceptual model of cascading disasters and social vulnerability: The COVID-19 case example. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. Vol. 51. 101828. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2020.101828>
- Turner, B., Kasperson, R., Matson, P., McCarthy, J., Corell, R., Christensen, L., Eckley, N. et al. (2003). A framework for vulnerability analysis in sustainability science. *Proc. Natl. Acad. Sci.*, 100 (14), 8074-8079. <https://doi.org/10.1073/pnas.1231335100>
- Georg, F., Jeroen, W., Bart, W. (2011). The politics of vulnerability and resilience. *Ambiente Sociedade*, 14(2), 105-122. <https://doi.org/10.1590/S1414-753X2011000200008>
- Sneha, B., Sunil, N. (2023). A review of socio-economic vulnerability: The emergence of its theoretical concepts, models and methodologies. *Natural Hazards Research*. Vol. 3. Iss. 3. P. 563-571. <https://doi.org/10.1016/j.nhres.2023.05.005>
- Calderón-Larrañaga, A., Dekhtyar, S., Vetrano, D., Bellander, T., Fratiglioni, L. (2020). COVID-19: Risk accumulation among biologically and socially vulnerable older populations. *Ageing Research Reviews*. Vol. 63. 101149. <https://doi.org/10.1016/j.arr.2020.101149>
- Fallah-Aliabadi, S., Fatemi, F., Heydari, A., Khajehaminian, M., Lotfi, M., Mirzaei, M., Sarsangi, A. (2022). Social vulnerability indicators in pandemics focusing on COVID-19: A systematic literature review. *Public Health Nursing*. Vol. 9. Iss. 5. P. 1-14. <https://doi.org/10.1111/phn.13075>
- Libanova, E., Pozniak, O., Tsybmal, O. (2022). Scale and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of armed aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*. No. 2(48). P. 37-57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037> [in Ukrainian].
- Bil M. (2022). Forced migration under conditions of high social vulnerability of the population of Ukraine. *Migration & Law*. Vol. 2. No. 5-6. P. 31-43. <http://doi.org/10.32752/2786-5185-2022-2-5-6-31-43> [in Ukrainian].
- Andrusyshyn, N. (2022). Social vulnerability of the population: definitions, approaches to understanding and evaluation. *Economy and Society*. Vol. 37. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-42> [in Ukrainian].
- Ryndzak, O. (2021). Social vulnerability of the population and its conceptual and terminological provision. *Economy and Society*. Vol. 33. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-33-79> [in Ukrainian].
- Bidak, V. (2023). Social vulnerability of the population of Ukraine in the focus of strengthening national security. *Regional Economy*. No. 3 (109). P. 70-85. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2023-3-6> [in Ukrainian].

Received on June 17, 2024

Reviewed on July 8, 2024

Revised on July 9, 2024

Signed for printing on July 19, 2024

Liudmyla Stozhok, PhD (Econ.),
Postdoctoral Scholar at the Department of Socioeconomics and Personnel Management
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Beresteyskyi Ave., Kyiv, 03057, Ukraine

SOCIO-ECONOMIC BACKGROUND OF THE SOCIAL VULNERABILITY OF WORKING-AGE POPULATION

Ukraine is a social state wherein the protection of social rights is of primary importance and forms the basis of the country's sustainable development. Despite sweeping social reforms, social inequality has not decreased in the country, and the quality of social protection programs does not meet the needs. In view of such problems, the dynamics of social vulnerability of working-age population was studied in order to modernize its content, which is the basis for ensuring the protection of social rights according to the principle of social justice, taking into account inclusion. Methods of data processing, analysis, system approach, generalization were used. The research methodology is based on the utilization of data from electronic sources and open statistics.

The research on the dynamics of factors of social vulnerability of working-age population indicates the immutability of social risks and their strengthening. Their layering is a catalyst that causes and will cause the rise in social inequality. The analysis makes it possible to single out the following indicators of low effectiveness of actions, which underlies social vulnerability: with a sufficient level of labor productivity — a low level of wages, with a high level of education coverage of the population — a low level of workforce quality, with a large number of educational institutions — a constant problem of first employment among graduates, the mismatch between demand and supply in the labor market.

Increasing vulnerability to the consequences of new risks (premature withdrawal from the labor market, reduced work capacity and mobility, human capital depreciation, loss of working-age generation) is inevitable, so the main task is to prevent the aggravation of delayed life syndrome when there is a 'delay' for an indefinite period of time. Currently, the need to assess the sensitivity of social vulnerability is especially acute, since no one can be protected from the consequences of unpredictable risks. Thus, the priority in social protection should be not social maintenance, but providing opportunities to effectively use and accumulate human capital.

Keywords: *social vulnerability; social risks; workforce; human capital; poverty of working-age population; social insurance.*

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.095>

JEL: I23, C12

ZINE Mohamed, Dr. Sci. (Econ). Prof,

University Centre of Maghnia, Institute of Economics, LEPPPESE Laboratory
Bp 600-13300 Al-Zawiya Road, Al-Shuhada District, Maghnia, Tlemcen, Algeria
e-mail: mzine759@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8196-3951>

TERBECHÉ Mohamed, Dr. Sci. (Econ), Prof.

University Centre of Maghnia, Institute of Economics, LEPPPESE Laboratory
Bp 600-13300 Al-Zawiya Road, Al-Shuhada District, Maghnia, Tlemcen, Algeria
e-mail: moh_terbeche@yahoo.fr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7813-5333>

FROM RESISTANCE TO READINESS: A ULTIDIMENSIONAL ANALYSIS OF E-LEARNING IN HIGHER EDUCATION

This study aimed to evaluate the effectiveness of the ADKAR model in assessing the readiness of Algerian universities to adopt e-learning, and to explore the role of motivation and satisfaction in influencing the personal and behavioral aspects of students and academics. The results showed that satisfaction and motivation have significant positive effects on the high readiness for e-learning integration, and that the ADKAR model is highly effective in evaluating the readiness of higher education institutions.

Keywords: ADKAR model; Algerian university; e-learning readiness; motivation; satisfaction.

The COVID-19 pandemic has posed a significant global challenge, profoundly impacting both individuals and society. Concurrently, advancements in the Fourth Industrial Revolution, marked by extensive use of computer applications, networks, the Internet of Things, big data, and artificial intelligence, have reshaped organizational interactions with communities through digitalization. These changes have similarly affected education, leading to rapid transformations in teaching methods

C i t a t i o n: Zine, M., Terbeche, M. (2024). From resistance to readiness: a multidimensional analysis of e-learning in higher education. *Economy of Ukraine*. 67. 09 (754). 95-112. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.09.095>

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2024. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

and learning approaches. This urgency calls for swift administrative and educational adaptations to address evolving needs and optimize outcomes. However, universities have been slower in adopting digital transformation models compared to other optimized industries (Elezi, Bamber, 2021).

E-learning has evolved in response to widespread digital communication technologies and the growth of distance education. It has been refined through increased online engagement among students, content creators, and professionals, offering benefits such as task consistency, adaptability, and accessibility (Lavidas et al., 2023). Virtual programs create optimal learning environments compared to traditional classrooms, with enhanced redundancy in online material access, improved student performance monitoring, and engaging resources (Hashem et al., 2015). Specialized computer-based educational systems like MOOCs, Moodle, Blackboard, and D2L incorporate performance monitoring and feedback mechanisms, utilizing advanced computer technology capabilities such as increased storage, RAM, and CPUs to enhance teaching and learning processes.

The successful adoption of e-learning technologies depends on the proactive willingness of enterprise users to align with digital demands (Parlakiliç, 2013). However, resistance to change among teachers, students, and administrators in educational institutions, accustomed to traditional methods, poses challenges that affect their socioemotional states and performance (Rezaei, Haghani, 2016). Managing the change process involves gradually shifting user attitudes through training and persuasion to enhance digital literacy and meet integration challenges in higher education (Parlakiliç, 2017).

Change management is crucial in navigating organizational complexities, especially in educational settings, facilitating efficient implementation of transformative processes. Models emphasize building awareness, fostering desire, providing knowledge, ensuring capability, and achieving continuity (Boua'lak, Nawal, 2014). This strategic approach aims to synchronize human and operational processes, integrating conventional management practices to adapt to dynamic environments and shape organizational culture.

On the other hand, Salem and Hanim (2019, p. 167) consider the management of educational change as “the management of planned, organized, and purposeful efforts to bring about modifications in the current state of the institution”.

The ADKAR model, introduced by Jeff Hiatt at Prosci in 2006, has been widely utilized across various sectors including healthcare (Cresswell et al., 2013), education (Mudjisusaty et al., 2024), and business (Hogan, 2018). Research supports its effectiveness in facilitating successful change initiatives within organizations.

This model is particularly valued for managing individual-level change in organizations and educational institutions, helping leaders identify barriers, develop strategies, and support individuals in adapting and progressing through transitions (Kaminski, 2022). By focusing on individual personalities and addressing resistance, the ADKAR model enables leaders to diagnose strengths and weaknesses in supporting and implementing changes, guiding priorities such as nurturing, linking, examining, acquiring, trying, expanding, and renewing (Jackson, 2019).

In educational settings, leveraging models like ADKAR emphasizes the importance of proactive change management, enabling leaders to adopt a structured approach aligned with sector-specific objectives and resources. This supports effective management of operations and promotes constructive engagement with change.

To effectively manage change in educational institutions, leaders must invest in both physical assets and human potential, fostering professional development and shaping employee values, abilities, and actions. Cultivating a cohesive culture that embraces change while advancing technology and organizational structures is crucial. Supervision, leadership, monitoring, and evaluation of these efforts are essential for guiding institutions toward a successful future.

E-learning has experienced a significant surge in popularity, particularly accelerated by the global COVID-19 pandemic. Despite its advantages such as flexibility and convenience, the readiness and motivation of students to engage with online learning environments are critical determinants of their success. Academic motivation and satisfaction play pivotal roles in influencing *e-learning* readiness, affecting students' attitudes toward learning, engagement with course materials, and overall academic performance.

According to Elshareif (2021), academic motivation strongly predicts *e-learning* readiness, with students demonstrating higher motivation levels showing greater readiness to engage with *e-learning* platforms. Similarly, Prifti (2022) finds that students' satisfaction with online learning experiences positively correlates with their readiness to utilize online resources and participate in collaborative activities.

These findings underscore the importance of considering students' motivation and satisfaction levels in the design and implementation of *e-learning* programs. By fostering positive learning experiences that cater to students' preferences and needs, educators can enhance students' readiness to effectively engage with *e-learning* platforms and achieve academic success.

The study's theoretical underpinnings were derived in 2006 from founder Jeff Hiatt Prosci ADKAR model. However, there is limited literature available that confirms the model's validity in this context. Given the significance of identifying the factors shaping the adoption of *e-learning* for successful educational delivery, the subsequent research questions were devised to authenticate the applicability of the ADKAR model within this particular context:

RQ1: To what extent does the ADKAR model provide a suitable explanation enhancing (HE) through the Seamless Integration of *e-learning* environments among academics?

RQ2: What factors influence the adoption of *e-learning* in the local HE landscape?

RQ3: How can academic motivation and satisfaction influence their readiness to practice *e-learning*?

RQ4: How can academic motivation and satisfaction affect their *e-learning* readiness?

This research aims to explore the factors influencing the adoption of *e-learning* among academicians in Algerian Higher Education Institutions (HEIs) by utilizing

the ADKAR model as a conceptual framework in a developing environment. Given the transformative impact of *e-learning*, particularly in the aftermath of the COVID-19 pandemic, understanding the readiness of Algerian academics for this educational shift is crucial. ADKAR model offers insights into how individuals and organizations can effectively manage change, making it relevant for assessing the challenges and opportunities of *e-learning* in Algerian universities. Additionally, examining the roles of motivation and satisfaction within the context of the ADKAR model can provide strategies to enhance the successful implementation of *e-learning* initiatives, addressing barriers and promoting effective adaptation.

ADKAR model and *e-learning* readiness various studies that underscore the effectiveness of the ADKAR model in managing change and assessing readiness across different contexts. Ruele's study (2019) demonstrated the ADKAR model's efficacy in evaluating for assessing the readiness of the Ministry of Education to transition from the British Design and Technology (D&T) curriculum to the Botswana model for upper secondary schools. Abdelaziz (2017) highlighted the model's importance in addressing resistance among public education teachers. Adams et al. (2018) and Blayone et al. (2018) explored readiness for blended and mobile learning, respectively, showing varied readiness factors. Al-Alawi et al. (2019) discussed challenges in implementing change strategies in Gulf universities using the ADKAR model effectively. Glegg et al. (2019) found the ADKAR model useful in managing project implementations. Faishol, & Subriadi (2022) explored practical applications of the ADKAR model in organizational contexts, showing positive outcomes. Finally, Arthur-Nyarko et al (2020) addressed readiness issues among distance education students in Ghana, emphasizing challenges in accessing digital learning materials.

A modern study of Zine et al. (2023) introduced a robust method for assessing digital learning readiness, amalgamating ADKAR model with techniques for determining the significance of machine learning-based features. The research involved a survey of 320 faculty members and students at the Faculty of Economics, University of Tlemcen, Algeria, to gather data across the ADKAR model's five components employing decision tree (DT) and random forest (RF) algorithms, the study consistently identified the ability and knowledge as pivotal determinants influencing *e-learning* readiness. Moreover, SHapley Additive exPlanations (SHAP) were utilized to elucidate each variable's impact on the final prediction, underscoring Ability as the most important factor. The research underscores the importance of prioritizing the development of students' skills and equipping them with essential knowledge to strengthen their *e-learning* readiness. It offers valuable insights into the determinants shaping college students' preparedness for engaging in online education.

SATISFACTION AND E-LEARNING READINESS

Many researchers have focused on *e-learning* satisfaction and its effectiveness in their studies. James (2021) emphasizes the comprehensive strategy needed for *e-learning* success, including institutional support, technical design, learner computer literacy, behaviors, readiness, and satisfaction. Pham et al. (2019) investigated

e-learning service quality and its impact on student satisfaction and loyalty in Vietnam, highlighting positive outcomes from quality service. Yekefallah et al. (2021) identified a strong link between satisfaction and *e-learning* outcomes during COVID-19 at Qazvin University of Medical Sciences, stressing the need for improved *e-learning* quality. Rajeh et al. (2021) focused on factors influencing satisfaction and sustained intention towards *e-learning* among medical and dental students in Saudi Arabia, underscoring satisfaction's pivotal role. Younas et al. (2022) aimed to enhance Pakistani students' academic performance through increased satisfaction and digital proficiency in online platforms, aiming to optimize learning outcomes amid COVID-19 challenges.

MOTIVATION AND E-LEARNING READINESS

Learning is a multifaceted process influenced by instructional methods, technology, learning materials, teachers, and students. Universities continually explore various strategies to enhance educational quality, aiming to develop students' knowledge, skills, and competencies (Tokan, Imakulata, 2019). Motivating students is crucial in improving educational standards (Elshareif, Mohamed, 2021). Baber (2021) conducted a study on 375 South Korean university students, investigating teacher attitude, competence, interaction, student motivation, and technology acceptance model impact on *e-learning* system adoption. The findings highlighted the positive influence of these factors on students' intention to use *e-learning* systems, emphasizing motivation as pivotal. Thongmak (2021) applied self-determination theory (SDT) to 250 employees in Thailand, revealing that employees' motivation indirectly impacts their readiness for lifelong *e-learning* adoption, influenced by autonomy, connectedness, and competence. Institutional readiness also plays a significant role in fostering employee commitment to *e-learning*. Copriady (2015) surveyed 874 Indonesian secondary school teachers, finding motivation to be a key mediator between readiness and ICT integration in teaching. The study recommended governmental support to enhance teachers' motivation through infrastructure, equipment, facilities, and training programs. Motivation significantly influences *e-learning* utilization, impacting educational outcomes positively. Designers should focus on creating engaging, interactive *e-learning* environments to enhance learner motivation and success. Kwateng and Boateng (2022) emphasized user attitude's pivotal role in *e-learning* system success, developing a predictive model integrating personality traits and motivational factors to predict students' practical *e-learning* usage during COVID-19. This highlights the importance of integrating personality and motivational aspects in *e-learning* system design. Ab Rahman et al. (2022) studied students' attributes and their acceptance of technology models, finding positive correlations with motivation, computer proficiency, and perceived usefulness in *e-learning* adoption at Pondok School, Malaysia. Similarly, Bessadok (2022) explored student aspiration factors in Saudi Arabian universities, demonstrating strong correlations between motivation, expectation, pleasure, intent to use, and perceived benefits in enhancing *e-learning* system success.

These studies collectively underscore motivation's critical role in *e-learning* adoption and success, providing insights into fostering positive educational practices and improving learning experiences through effective motivational strategies and technology integration.

RESEARCH MODEL AND HYPOTHESES

The central aim of this study is to explore the effectiveness of ADKAR model in assessing the uptake of *e-learning* among academic professionals within Higher Education Institutions (HEIs).

The hypotheses can be formulated as shown in the proposed model for the study in Figure drawing upon established theoretical frameworks that were formed through the conceptual framework based on previous studies related to the ADKAR model with its five factors in addition to the variable of gender and scientific level, and it is explained as follows (Hiatt, 2006):

H1: *E-learning* motivation is the willingness and desire of learners to participate in online learning activities, to complete tasks and assignments, and to achieve the intended learning outcomes (Ally, Prieto-Blázquez, 2014). Therefore, motivation is expected to have a statistically significant positive impact on the willingness to use digital educational systems.

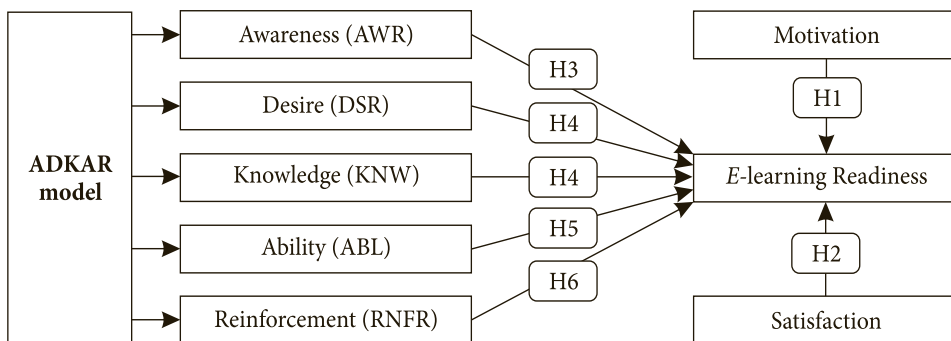
H2: *E-learning* satisfaction pertains to the extent to which learners perceive the quality and effectiveness of the online learning environment and experience to be enjoyable, effective, and useful (Al-Samarraie et al., 2018). Therefore, satisfaction is expected to have a positive statistically significant effect on the readiness to use digital education systems;

H3: Awareness encompasses grasping the essence of change, comprehending its origins, and recognizing the ramifications of its absence. It involves being well-versed in both the intrinsic and extrinsic factors, as well as the benefits that fuel the inclination toward digital education (Hiatt, 2006). Hence, a heightened awareness of change is anticipated to yield a statistically significant, favorable impact on the readiness to adopt digital educational systems;

H4: Desire: The enthusiasm of individuals to endorse and actively engage in change is pivotal for its successful implementation. As per the ADKAR model, enthusiasm represents a personal and subjective decision influenced by individual personality traits and motivations (Hiatt, 2006). Thus, the level of enthusiasm for change is expected to correlate positively and significantly with the readiness to adopt digital education systems;

H5: Knowledge: Understanding the dynamics of change is crucial in education, encompassing the learning and developmental processes involved. This comprehension encompasses insights into processes, behaviors, tools, systems, skills, functions, and methodologies necessary for effective change implementation (Hiatt, 2006). Consequently, possessing this knowledge is anticipated to significantly enhance readiness for adopting digital educational systems;

H6: Ability: It is the degree of achieving or implementing the required change, the ability to transform information into actions (Hiatt, 2006). Therefore, the

Study Model

Source: proposed by the authors.

ability to change is supposed to have a significant positive impact on the readiness to use digital education;

H7: Reinforcement: stands as the cornerstone of the ADKAR model, emphasizing vital administrative skills and competencies essential for organizational leaders. These abilities are pivotal in driving successful change initiatives and guiding individuals' behaviors towards the desired objectives (Mudjisusatyo et al., 2024). Therefore, promoting change is supposed to have a statistically significant positive effect on the readiness to use digital education systems.

RESEARCH INSTRUMENTS AND PROCEDURES

To ascertain the status of digital and online education within Algerian universities, extensive data gathering was conducted. This involved semi-structured interviews with a randomly selected sample of 15 participants from various university stakeholders. Subsequently, after thorough content analysis and review of pertinent literature from esteemed international journals, a preliminary questionnaire comprising two sections was devised. The first segment aimed at capturing demographic details such as gender and educational background of the respondents, while the second section focused on 33 questions pertaining to the variables under study.

All answers were mandatory to mitigate the issue of missing values. The validity of its content, the structure of its items, the extent of its readability, and its ambiguity were confirmed after being reviewed by seven experts in methodology and measurement standards, to be tested by conducting an experimental study on an appropriate sample estimated at 49 participants from the University Centre of Maghnia, students and professors, to ensure its reliability and validity. To ensure the precision of the responses, the respondents received an Arabic copy, in both its paper and electronic forms, which numbered 530 respondents, professors, and students from various Algerian universities. All items were calibrated using a five-point Likert scale to enhance differentiation and offer respondents a broader spectrum of options, spanning from (1) strongly disagree to (5) strongly agree.

The researchers analyzed the data, coded it using the SPSS program, and modeled a linear equation using the correlation matrix. They developed a linear regression predictive model for the future of online learning. Additionally, they made recommendations for good management using the ADKAR model. There are several reasons why linear regression may be a better method for our current study:

Firstly, it is reasonable to assume that the ADKAR model variables, motivation, and satisfaction have a unidirectional relationship with the dependent variable of *e-learning* readiness.

Secondly, our primary objective is to investigate the correlations among a limited set of variables. Linear regression effectively highlights the strength and direction of these relationships, allowing us to determine how each independent variable (motivation and satisfaction) influences the dependent variable (*e-learning* readiness).

Lastly, linear regression is a simpler and more straightforward method that can be easily understood and interpreted by a wider audience, making it an effective tool for presenting our study's findings.

RESULTS AND DISCUSSION

To understand the characteristics of the participants, a demographic analysis was conducted followed by obtaining descriptive statistics for the sample. Linear Regression (LR) was employed to test the research hypotheses. LR was deemed appropriate for this study as it aimed to assess the applicability of the ADKAR model in comprehending *e-learning* adoption. The data analysis was performed using IBM SPSS version 25 and PLS SMART version 4.

Demographic analysis. Table 1 shows that males made up the largest portion of respondents, comprising 63.4% of the sample. The sample included 4.9% first-year students, 47% second-year undergraduate students, and 47.2% Master's degree students, with all universities adequately represented. Therefore, the sample can be deemed reasonably representative of the population.

Descriptive statistics. To provide a thorough depiction of the sample, a range of descriptive statistics (means and standard deviations), were computed for each construct.

Table 1. Demographic profiles of respondents

%	Frequency	Profile	Characteristic
63.4	336	Male	Gender
36.6	194	Female	
4.9	26	First-year	Academic Qualification
47	249	Second year	
47.2	250	Master's degree	
0.9	5	Professor	

Source: developed by the authors according to: SPSS outputs.

The analysis results displayed in Table 2 reveal that respondents have responded positively to most of the measures related to behavioral intention, as demonstrated by mean values exceeding 3.5 on a 1-5 Likert scale. The standard deviations, all below 1.00, suggest a strong consensus among respondents regarding the concept under evaluation.

Instrument Reliability and Validity. Evaluating the reliability and validity of the measurement tool plays a crucial role in statistical procedure, which aimed at ensuring the precision of content and the coherence of sentences, alongside evaluating their readability and lucidity. This evaluation involves the thorough review of the tool by seven (7) experts proficient in methodology and measurement techniques. Subsequently, a pilot study was undertaken, using an initial survey, with 49 respondents selected from University Center of Maghnia to ensure appropriateness of the sample. As a final stage, and to ensure the effectiveness of the questionnaire in collecting data and achieving the objectives of the study, we meticulously evaluated both the validity and reliability of each scale to fortify the measurement tool's credibility. Our aim is to uphold internal consistency across all statements within the tool, ensuring robustness in our assessments.

Table 2 shows that all Cronbach's alpha values exceeded the required threshold, ranging from 0.67 to 0.85, indicating that all items in the study instrument are reliable as recommended by (Hair et al., 2003)

The measurement scales' validity was evaluated through assessments of convergent and discriminant validity. Convergent validity was gauged using the average variance extracted (AVE), following the guidelines outlined by Fornell and Larcker (1981). A minimum threshold of 0.50 for AVE is typically required to establish convergent validity. Higher AVE values indicate higher convergence and reliability of the regarding the scale of measurement. The results in Table 2 show that all constructs have an AVE greater than 0.5, and their (CR) values (Composite Reliability) surpass the criterion of 0.7. This indicates that there was no overlap between the measures used. Additionally, the AVE for each construct was found to be above the recommended minimum threshold of 0.50, as suggested by (Hair et al., 2016).

The evaluation of discriminant validity, based on the criteria established by Fornell and Larcker (1981), involved examining the correlations between scales

Table 2. Descriptive statistics & Validity coefficients

CR > 0.7	AVE > 0.5	Cronbach alpha	SD	Mean	Construct
0.780	0.518	0.854	0.64	3.73	Motivation
0.896	0.530	0.842	0.60	3.87	Satisfaction
0.879	0.580	0.835	0.50	3.90	Awareness
0.880	0.575	0.808	0.68	3.93	Desire DSR
0.864	0.576	0.792	0.65	3.74	Knowledge KNW
0.859	0.555	0.680	0.63	3.66	Ability ABL
0.890	0.580	0.705	0.57	3.72	Reinforcement RNF

Source: developed by the authors according to: SPSS outputs.

and the square root of the Average Variance Extracted (AVE) for each construct, which was a crucial part of our study. Discriminant validity is confirmed when the square root of AVE surpasses the highest correlation value between constructs. Our study findings affirm that all constructs fulfill the discriminant validity criterion, consistent with recommendations by (Hair et al., 2016).

Confirmatory factor analysis. Confirmatory Factor Analysis (CFA) was calculated to validate the measurement model containing ADKAR constructs and their respective reflective measures. The purpose of the CFA was to evaluate the alignment between the proposed theoretical framework and the empirical data collected in the study. It sought to determine if any modifications were needed to ensure accurate measurement estimation. We calculated several model fit indices to assess how well the measurement model fits the data, as detailed in Table 3. These indices were compared to the recommended thresholds by (Hair et al., 2016), all of which showed satisfactory outcomes. This demonstrates the appropriateness of the measurement model for performing the CFA and proceeding with hypothesis testing.

Hypothesis testing and model validation. Overall, the results shown in Table 4 suggest that a majority of participants (90%) showed their willingness and *e*-learning readiness, even in terms of digital skills, with only a small minority scoring in the lowest categories. However, there is still room for improvement, as a significant percentage of participants did not score in the highest category.

Table 3. CFA Statistics of Model Fit

Recommended Value	Result Model	Goodness-Fit Indexes
≤ 3.00	1.42	CMIN/df
≥ 0.90	0.961	Goodness-of-fit index (GFI)
≥ 0.90	0.969	Incremental fit index (IFI)
≥ 0.80	0.87	Adjusted goodness-of-fit index (AGFI)
≥ 0.90	0.968	Comparative fit index (CFI)
≤ 0.08	0.03	Root means square error of approximation (RMSEA)

Source: developed by the authors according to: Smart PLS4 outputs.

Table 4. E-learning readiness frequencies

Percentage, %	Frequencies	E-learning readiness	Percentage, %	Frequencies	E-learning readiness
0.0	0	Level 1	73.86	390	Level 4
2.85	17	Level 2	15.34	81	Level 5
7.95	42	Level 3			

Source: developed by the authors according to: SPSS outputs.

Table 5 presents the statistical value of the Person correlation coefficients for *e-learning* readiness and the five variables of the ADKAR model, as well as the statistical coefficients of the simple linear regression model. In order to investigate the relationship between the independent variables — Motivation (MTV), Satisfaction (STSF), Awareness (AWR), Desire (DSR), Knowledge (KNW), Ability (ABL), and Reinforcement (RNF) — and the dependent variable *e-learning* readiness (ELR).

The findings indicate that the model is significant and predictable, with a significant calculated Fisher value of (233.79), and a strong correlation estimated at (88.8%). The coefficient of determination indicates that the dependent variables explain (78.8%) of the variation in the use of electronic education systems, with the remaining variation being beyond the scope of the study framework. Therefore, the factors used in the proposed model for this study are not sufficient and not the only motives that affect the decision to accept and use digital education in the Algerian university.

The results also reveal that all of the ADKAR variables have a meaningful effect, the model is very effective (Selim, 2019; Brand, 2013; Faishol, Subriadi, 2022) and therefore support all hypotheses. Desire is found to be the most influential element, which can be attributed to the results achieved in the past two years through the courses and lectures provided electronically in light of the exceptional circumstances caused by the COVID-19 pandemic. This is followed by Ability, as most or all of the respondents own smart phones or digital tools and are proficient in using social networking sites and digital education platforms such as Google classroom, Zoom, and Meet, have access to the internet at affordable prices. Knowledge and Awareness rank next, with respondents recognizing the effective role of the teaching staff who did their best to make the two academic seasons a success and their strong insistence on using digital education instead of face-to-face education in order to avoid the epidemic and implement the decisions of the ministry. Reinforcement is found to be the least influential dimension, likely due to the improved health status of the country and reliance on urban education while maintaining *e-learning* as a supporter of knowledge consolidation. Additionally, the state's diversification strategy has recently resorted to mixing both types of education, and the administration lacks direction

Table 5. Model coefficients and decisions

Decision	Sig	β	Regression	Sig	Person	Variables
Supported	0.006	0.124	MTV ELR	0.000	0.730	Motivation (MTV)
»	0.000	0.000	STSF ELR	0.000		
»	0.000	0.181	STSF ELR	0.000	0.746	Satisfaction (STSF)
»	0.000	0.239	AWR ELR	0.000	0.675	Awareness (AWR)
»	0.000	0.301	DSR ELR	0.000	0.829	Desire (DSR)
»	0.000	0.288	KNW ELR	0.000	0.829	Knowledge (KNW)
»	0.000	0.293	ABL ELR	0.000	0.841	Ability (ABL)
»	0.000	0.185	RNF ELR	0.000	0.452	Reinforcement (RNF)

Source: developed by the authors according to: SPSS outputs.

toward investment in *e-learning*, which has become a feature of major university institutions that generate significant profits for their countries.

There is a significant correlation between academic motivation and *e-learning* readiness matching and confirming the results of (Baber, 2021; Copriady, 2015; Kaminski, 2022; Thongmak, 2021) so is satisfaction (Kaminski, 2022; Rezaei, Haghani, 2016; Younas et al., 2022; Yekefallah et al., 2021). The own study shows that students who are highly motivated and satisfied with their *e-learning* experience tend to be more successful in their courses and achieve higher academic outcomes. This is because motivated and satisfied students are more likely to actively participate in online discussions, complete assignments on time, and seek out additional resources to enhance their learning. To improve *e-learning* readiness and promote academic motivation and satisfaction, it is important for educators to create engaging and interactive *e-learning* experiences. This can be achieved by using a variety of multimedia tools such as podcasts, videos, and interactive quizzes for enhancing student engagement and participation. Additionally, educators ought to consistently offer feedback and assistance to students to ensure that they are progressing and meeting their learning objectives. This can be achieved through online discussion forums, virtual office hours, and personalized feedback on assignments.

Finally, ensuring students have access to reliable, high-speed internet and that the *e-learning* platform is user-friendly and easy to navigate is crucial. Providing technical support and training for students can also help to alleviate any technical issues and ensure a seamless *e-learning* experience.

The study model equation can be written as follows:

$$ELR = 0,239 * AWRi + 0,301 * DSRi + 0,288 * KNWi + \\ + 0,293 * ABLi + 0,185 * RNF i + 0,181 * STSF i + 0,124 * MTVi + ei,$$

where *ei* represents random deviations or errors in the model. These deviations account for the variability in the dependent variable that is not explained by the independent variables.

In our study, we assume that these deviations are normally distributed with a mean of zero and a constant variance. This assumption ensures that the linear regression model provides unbiased and consistent estimates of the parameters.

Based on the results obtained, it can be said that the ADKAR model is an important model that can be used in universities, hospitals, or any other organizations that need to be changed, which confirms the results of all previous studies of this research, such as (Brand, 2013; Ali et al., 2021; Al-Shahrwali, Abdullah, 2021; Zine et al., 2023).

PEDAGOGICAL IMPLICATIONS

This research paper represents a valuable addition to the existing literature on the electronic learning adoption, notable for its simplicity and efficacy. Our study stands as a substantial scholarly contribution to the realm of *e-learning* adoption. The widely recognized ADKAR model, which is a framework for managing change, through a structured and systematic approach to understanding the chal-

lenges and opportunities related to the introduction of *e-learning* in universities especially in developing countries that strive to adopt and apply it, and the paper goes beyond the traditional use of the ADKAR model by adding two behavioral variables that are the motivation and satisfaction, to provide a more comprehensive understanding of the factors influencing the adoption of *e-learning*, and the inclusion of these variables helps reveal the complex and multifaceted nature of *e-learning* adoption and highlight the importance of non-technical factors in the successful *e-learning* adoption in general, the results of the study offer a profound understanding of how to implement *e-learning* effectively and sustainably by directing strategies to overcome barriers to its adoption. These ideas can be applied in other contexts and institutions in developing countries and beyond.

CONCLUSION

This study proposed a theoretical model and, As far as the researchers know, is the first to study the impact of the dimensions and elements of the ADKAR model in addition to two important variables related to mentalities and behaviors, which are satisfaction and motivation to verify the impact of “Awareness AWR, Desire DSR, Knowledge KNW, Ability ABL and Promote Change RNF” on the readiness of Algerian universities to use education systems. The results revealed that the desire for change is the main influencing factor in the readiness to use digital education systems, followed sequentially by the ability to change, knowledge, awareness, and reinforcement. It should be noted that the gender variable has no significant effect on the use of digital education systems. And that there is no significant difference in the perception of users in relation to gender and age, while the educational level has a weak significant effect. This study is very important for decision-makers, universities, service providers, and application developers to improve strategies and motivate families for university professors and students to accept the adoption and sustainability of the use of digital education systems, this may also help other organizations to develop perceptions and strategic plans to manage change and reduce resistance to it. Besides, it will be very helpful to identify the triggers and inhibitors accordingly. For example, raising awareness by developing clear and transparent strategies and providing awareness courses on the importance of *e-learning* in order to reduce the digital gap between the layers of society and developing strategies aimed at educating the public and enhancing user awareness and digital competencies to promote the demand for digital services and eradicate digital illiteracy. Service providers may collaborate with relevant government agencies to implement educational programs, webinars and simulations, and awareness campaigns to increase users’ knowledge regarding the risks and benefits of digital education services, particularly for undergraduate students. To achieve individual change, it is better to propose some steps as a systematic framework for managing successful and effective change, starting with anticipating resistance to change while ensuring the necessary and sufficient resources, providing clear care and continuous support by adding assistants for effective training and guidance by communicating with managers and technicians regarding digital education innovations to create «desire in change».

To promote active participation among students, it is recommended that interactive learning experiences be provided, along with facilitating group discussions and projects. Furthermore, teachers should offer regular feedback and support to students, which can effectively boost their motivation and satisfaction. To achieve this, teachers can employ gamification techniques such as badges, leader boards, and rewards, which can encourage collaboration and mutual support among students, while also fostering a supportive environment. It is equally important to continuously improve e-learning platforms and courses based on student feedback to enhance motivation and satisfaction.

This study has limitations similar to most other studies. First, selecting a sample that touched a small number of respondents and especially the weak interaction with the online questionnaire could limit the generalizability of the results. Second, this study used tools, measurement methodologies, and variables that have been tested and validated in previous studies. Therefore, it is better for future studies to use measurement scales that are practically commensurate with the privacy of the work and study environment, because the use of different measurement elements in such studies would contribute to verifying the validity and credibility of the proposed model. Data collection can involve conducting interviews and engaging in face-to-face interactions with participants to gather information, especially those with low educational backgrounds because it is more effective in collecting data as compared to questionnaires which provide no opportunity to clear up any ambiguities or doubts. Third, for a deeper understanding of the dynamics of this innovative technology, other variables could be incorporated into future studies such as perceived ease of use, perceived enjoyment, and perceived utility of use, infrastructure, and digital skills.

REFERENCES

- Elezi, E., Bamber, C. (2021). Factors Affecting Successful Adoption and Adaption of E-Learning Strategies. In: *Enhancing Academic Research and Higher Education with Knowledge Management Principles*. P. 19-35. IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-5772-3.ch002>
- Lavidas, K., Papadakis, S., Filippidi, A., Karachristos, C., Misirli, A., Tzavara, A. et al. (2023). Predicting the behavioral intention of Greek University faculty members to use Moodle. *Sustainability*, 15(7), 6290. <https://doi.org/10.3390/su15076290>
- Hashem, I., Yaqoob, I., Anuar, N., Mokhtar, S., Gani, A., Khan, S. (2015). The rise of “big data” on cloud computing: Review and open research issues. *Information systems*, 47, 98-115. <https://doi.org/10.1016/j.is.2014.07.006>
- Parlakkilic, A. (2013). E-learning change management: Challenges and opportunities. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 14(4), 54-68. URL: <https://www.learntechlib.org/p/157276/>
- Rezaei, H., Haghani, F. (2016). The causes of resistance to change and solutions to overcome it: A review of literature. *Iranian Journal of Medical Education*, 16, 440-453. URL: <http://ijme.mui.ac.ir/article-1-3987-en.html>
- Parlakkiliç, A. (2017). Change management in transition to e-learning system. *Qualitative and Quantitative Methods in Libraries*, 3(3), 637-651. URL: <http://www.qqml.net/index.php/qqml/article/view/171>

- Boua'lak, N. (2014). The role of administrative leadership in consolidating the change process. International Scientific Conference on Change Management in a Changing World. Center for Research and Development of Human Resources. Ramah, Jordan. URL: <https://search.mandumah.com/Record/642070>
- Selim, H. (2019). Educational Change Path. Dar Al-Elm & Al-Eman for publication and distribution. <https://doi.org/10.17051/ilkonline.2021.03.283>
- Hiatt, J., Creasey, T. (2003). Change management: The people side of change. Dulles, Prosci Learning Center. URL: [www.change — management.com](http://www.change-management.com)
- Cresswell, K., Bates, D., Sheikh, A. (2013). Ten key considerations for the successful implementation and adoption of large-scale health information technology. *Journal of the American Medical Informatics Association*, 20(e1), e9-e13. <https://doi.org/10.1136/amiajnl-2013-001684>
- Mudjissusaty, Y., Darwin, D., Kisno, K. (2024). Change management in Independent Campus program: application of the ADKAR model as a change management competency constructor. *Cogent Education*, 11(1), 2381892. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2024.2381892>
- Kaminski, J. (2022). Theory applied to informatics — The Prosci ADKAR Model. Editorial. *Canadian Journal of Nursing Informatics*, 17(2). URL: <https://cjni.net/journal/?p=10076>
- Jackson, T. (2019). Differentiated Induction: An Enhanced Model for the New Teacher Induction Program. The Organizational Improvement Plan at Western University, 84. URL: <https://ir.lib.uwo.ca/oip/84>
- Elshareif, E., Mohamed, E. (2021). The Effects of E-Learning on Students' Motivation to Learn in Higher Education. *Online Learning*, 25(3), 128-143. <https://doi.org/10.24059/olj.v25i3.2336>
- Pifti, R. (2022). Self-efficacy and student satisfaction in the context of blended learning courses. Open Learning. *The Journal of Open, Distance and e-Learning*, 37(2), 111-125. <https://doi.org/10.1080/02680513.2020.1755642>
- Ruele, V. (2019). The Localisation of Technology Education Curriculum in Botswana. Explorations in Technology Education Research: Helping Teachers Develop Research Informed Practice, 33-43. https://doi.org/10.1007/978-981-13-3010-0_3
- Abdulaziz, Kh. (2017). A proposed vision for overcoming teachers' resistance to change toward implementing quality assurance and accreditation using the ADKAR model. *Journal of Educational Knowledge*, 5(10), 156-80. URL: <http://search.mandumah.com/Record/1020422>
- Adams, D., Sumintono, B., Mohamed, A., Noor, N. (2018). E-learning readiness among students of diverse backgrounds in ont leading Malaysian higher education institution. *Malaysian Journal of Learning and Instruction*, 15(2), 227-256. <https://doi.org/10.32890/mjli2018.15.2.9>
- Blayone, T., Mykhailenko, O., Kavtaradze, M., Kokhan, M., Vanoostveen, R., Barber, W. (2018). Profiling the digital readiness of higher education students for transformative online learning in the post-soviet nations of Georgia and Ukraine. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 15(1), 1-22. <https://doi.org/10.1186/s41239-018-0119-9>
- Al-Alawi, A., Abdulmohsen, M., Al-Malki, F., Mehrotra, A. (2019). Investigating the barriers to change management in public sector educational institutions. *International Journal of Educational Management*. Vol. 33. No. 1. P. 112-148. <https://doi.org/10.1108/IJEM-03-2018-0115>

- Glegg, S., Ryce, A., Brownlee, K. (2019). A visual management tool for program planning, project management and evaluation in paediatric health care. *Evaluation and program planning*, 72, 16-23. <https://doi.org/10.1016/j.evalprogplan.2018.09.005>
- Faishol, O., Subriadi, A. (2022). Change management scenario to improve Webometrics ranking. *Procedia Computer Science*, 197, 557-565. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2021.12.173>
- Arthur-Nyarko, E., Agyei, D., Armah, J. (2020). Digitizing distance learning materials: Measuring students' readiness and intended challenges. *Education and Information Technologies*, 25(4), 2987-3002. <https://doi.org/10.1007/s10639-019-10060-y>
- Zine, M., Harrou, F., Terbeche, M., Bellahcene, M., Dairi, A., Sun, Y. (2023). E-learning readiness assessment using machine learning methods. *Sustainability*, 15(11), 8924. <https://doi.org/10.3390/su15118924>
- James, P. (2021). What Determines Student Satisfaction in an E-Learning Environment? A Comprehensive Literature Review of Key Success Factors. *Higher Education Studies*, 11(3), 1-9. <https://doi.org/10.5539/hes.v11n3p1>
- Pham, L., Limbu, Y., Bui, T., Nguyen, H., Pham, H. (2019). Does e-learning service quality influence e-learning student satisfaction and loyalty? Evidence from Vietnam. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1), 1-26. <https://doi.org/10.1186/s41239-019-0136-3>
- Yekefallah, L., Namdar, P., Panahi, R., Dehghankar, L. (2021). Factors related to students' satisfaction with holding e-learning during the COVID-19 pandemic based on the dimensions of e-learning. *Heliyon*, 7(7), 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07628>
- Rajeh, M., Abduljabbar, F., Alqahtani, S., Waly, F., Alnaami, I., Aljurayyan, A., Alzaman, N. (2021). Students' satisfaction and continued intention toward e-learning: A theory-based study. *Medical education online*, 26(1), 1961348. <https://doi.org/10.1080/10872981.2021.1961348>
- Younas, M., Noor, U., Zhou, X., Menhas, R., Qingyu, X. (2022). COVID-19, students satisfaction about e-learning and academic achievement: mediating analysis of online influencing factors. *Frontiers in psychology*, 13, 948061. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.948061>
- Tokan, K., Imakulata, M. (2019). The effect of motivation and learning behaviour on student achievement. *South African Journal of Education*, 39(1). <https://doi.org/10.15700/saje.v39n1a1510>
- Baber, H. (2021). Modelling the acceptance of e-learning during the pandemic of COVID-19. A study of South Korea. *The International Journal of Management Education*, 19(2), 100503. <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2021.100503>
- Thongmak, M. (2021). A model for enhancing employees' lifelong learning intention online. *Learning and Motivation*, 75, 101733. <https://doi.org/10.1016/j.lmot.2021.101733>
- Copriady, J. (2015). Self-motivation as a mediator for teachers' readiness in applying ICT in teaching and learning. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 176, 699-708. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.529>
- Osei, H., Kwateng, K., Boateng, K. (2022). Integration of personality trait, motivation and UTAUT 2 to understand e-learning adoption in the era of COVID-19 pandemic. *Education and Information Technologies*, 27(8), 10705-10730. <https://doi.org/10.1007/s10639-022-11047-y>

- Bessadok, A. (2022). Analyzing student aspirations factors affecting e-learning system success using a structural equation model. *Education and Information Technologies*, 27(7), 9205-9230. <https://doi.org/10.1007/s10639-022-11015-6>
- Hiatt, J. (2006). ADKAR: a model for change in business, government and our community. Prosci Inc.
- Ally, M., Prieto-Blázquez, J. (2014). What is the future of e-learning? *Journal of Educational Technology Development and Exchange*, 7(1), 1-14. URL: <https://www.learntechlib.org/p/149573/>
- Al-Samarraie, H., Teng, B., Alzahrani, A., Alalwan, N. (2018). E-learning continuance satisfaction in higher education: a unified perspective from instructors and students. *Studies in higher education*, 43(11), 2003-2019. <https://doi.org/10.1080/03075079.2017.1298088>
- Ab Rahman, A., Yaso, M., Muhamad, S., Abdullah, A., Mohamad, S., Samad, N., Bahari, N. (2022). Acceptance of E-Learning Post-COVID-19: A Case Study on Pondok School Institution. In: *The Implementation of Smart Technologies for Business Success and Sustainability: During COVID-19 Crises in Developing Countries*. P. 581-594. Cham, Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-031-10212-7_48
- Hair, J., Babin, B., Money, A., Samouel, P. (2003). *Essentials of Business Research Methods*. New York, John Wiley & Sons Inc.
- Hair, J., Hult, G., Ringle, C., Sarstedt, M. (2016). *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)*. New York, Sage Publications. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-80519-7>

Received on May 16, 2024

Reviewed on June 11, 2024

Revised on June 17, 2024

Signed for printing on July 01, 2024

Мохамед Зін, д-р екон. наук, проф.

Лабораторія з оцінювання і прогнозування економічної політики
та стратегій підприємств

Інститут економіки Університетського центру Магнії

а/с 600-13300, шосе аль-Завія, район аль-Шухада, Магнія, Тлемсен, Алжир

Мохамед Тербече, д-р екон. наук, проф.

Лабораторія з оцінювання і прогнозування економічної політики
та стратегій підприємств

Інститут економіки Університетського центру Магнії

а/с 600-13300, шосе аль-Завія, район аль-Шухада, Магнія, Тлемсен, Алжир

ВІД ОПОРУ ДО ГОТОВНОСТІ: БАГАТОВИМІРНИЙ АНАЛІЗ ЕЛЕКТРОННОГО НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ОСВІТІ

В умовах стрімких цифрових трансформацій у секторі вищої освіти оцінювання готовності навчальних закладів до впровадження систем електронного навчання стало надзвичайно важливим для забезпечення успіху цих ініціатив і уникнення потенційних проблем, які можуть перешкодити їх реалізації. Вивчено ефективність компонентів моделі ADKAR (усвідомлення, бажання, знання, здатність, закріплення) в оцінюванні готовності алжирських університетів впровадити електронне навчання в системах цифрової освіти. Розглянуто роль мотивації і задово-

лення у впливі на особистісні й поведінкові аспекти 530 студентів і викладачів. Результати свідчать, що 90 % учасників продемонстрували сильну готовність і бажання впровадити електронне навчання. Модель ADKAR виявилася високо-ефективною в оцінюванні готовності закладів вищої освіти до впровадження електронного навчання, оскільки всі змінні показали значний вплив. Найвпливовішим елементом є бажання, далі йдуть знання, потім усвідомлення, здатність і, нарешті, закріплення змін. Підкреслено, що задоволення і мотивація також справляють значний позитивний вплив. Отримана інформація може значною мірою допомогти в спрямуванні діяльності розробників політики, державних службовців у галузі освіти й викладачів, зацікавлених у впровадженні систем електронного навчання у сфері вищої освіти.

Ключові слова: модель ADKAR; алжирський університет; готовність до електронного навчання; мотивація; задоволення.

Надійшла 16.05.2024

Прорецензована 11.06.2024

Доопрацьована 17.06.2024

Підписана до друку 01.07.2024

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ЕТИКА

Доступ до змісту журналу. Журнал «Економіка України» розповсюджується за передплатою друкованого або електронного варіанта. Відкритий доступ до повних версій статей журналу є на сайті журналу і на сайті Національної бібліотеки імені Вернадського відразу після їх розміщення.

Принципи. Редакційна політика журналу заснована на принципах об'єктивності та неупередженості при відборі статей з метою їх публікації; високих вимог до якості наукових досліджень; обов'язковості та конфіденційності рецензування статей; додержання колегіальності при ухваленні рішень щодо публікації статей; доступності та оперативності у спілкуванні з авторами; суворого дотримання авторських і суміжних прав (з укладанням з кожним автором (співавтором) Ліцензійного договору на використання твору).

Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного автора, редактора, рецензента, видавця, організації.

Етика публікацій. Редакційна колегія журналу вимагає від авторів наслідувати формальним та етичним правилам підготовки і публікації наукових робіт, що вони подають до редакції. Ці норми зумовлено стандартами якості наукових статей, прийнятими у світовому науковому співтоваристві, зокрема публікаційними принципами Publishing Ethics Resource Kit (PERK), рекомендаціями Elsevier, Комітету з етики публікацій (Committee on Publication Ethics, COPE), етичним кодексом вченого України, а також досвідом роботи іноземних та українських професіональних спільнот, наукових організацій, редколегій та редакцій видань.

Етичні зобов'язання редакційної колегії журналу

1. Редакційна колегія несе відповідальність за рівень наукового наповнення журналу.
2. Всі наукові матеріали проходять ретельний відбір через подвійне «сліпе» рецензування. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити статтю або повернути її на доопрацювання. Автор зобов'язаний доопрацювати статтю відповідно до зауважень рецензентів.
3. Редакційна колегія оцінює рукописи щодо їх наукового змісту без будь-яких расових, гендерних, сексуальних, релігійних, етнічних або політичних упереджень. Вона виносить об'єктивні рішення, які не залежать від комерційних або інших інтересів, і забезпечує чесний процес рецензування.
4. Редакційна колегія може відхилити рукопис без рецензування, якщо вважає, що він не відповідає профілю або в тексті виявлено плагіат.
5. Редакційна колегія виступає проти фальсифікації, плагіату, направлення автором одного рукопису до кількох журналів, багаторазового копіювання тексту статті в різних місцях, введення громадськості в оману щодо реального внеску автора в опубліковану наукову роботу.
6. Редакційна колегія має право вилучити вже опубліковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про даний факт вилучення статті редакція повідомляє як автору статті, так і організації, де було виконано дослідження.
7. Співробітники редакції не надають іншим особам інформації, пов'язаної із змістом рукописів, що перебувають на розгляді, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.
8. Згідно з міжнародним законодавством щодо додержання авторського права на електронні інформаційні ресурси, матеріали сайту не можуть бути відтворені повністю або частково в будь-якій формі (електронній чи друкованій) без попередньої письмової згоди редакції журналу. При використанні опублікованих матеріалів у контексті інших документів обов'язково необхідними є посилання на першоджерело.
9. Редактори, автори і рецензенти повинні повідомляти про свої інтереси, які можуть вплинути на їх об'єктивність при редагуванні та рецензуванні матеріалів статей (випадок конфлікту інтересів). Такими можуть бути інтереси інтелектуального плану, фінансові, персональні, політичні, релігійні.

Етичні зобов'язання автора

1. Автор несе повну відповідальність за зміст статті і сам факт її публікації.
2. Автор повинен цитувати ті публікації, які мали визначальний вплив на суть викладеного у статті. Необхідно також належним чином вказувати джерела принципово важливих матеріалів, використаних у даній роботі, якщо вони не були отримані самим автором.
3. Є недопустимими плагіат як оригінальна робота і подання до публікації раніше надрукованої статті. У випадку виявлення зазначених фактів відповідальність несе автор.
4. Співавторами статті мають бути всі ті особи, які зробили вагомий науковий внесок у подану роботу і поділяють відповідальність за отримані результати. Автор, який подає рукопис до публікації, відповідає за те, щоб до списку співавторів були включені тільки ті особи, які відповідають критерію авторства, і бере на себе відповідальність за згоду інших авторів статті на її публікацію в журналі.

EDITORIAL POLICY AND ETHICS

Access to the contents of the journal. The journal «Economy of Ukraine» is circulated by the subscription of a printed or electronic version. The open access to the full versions of articles are on the journal's site and on the site of the Vernadsky National Library of Ukraine immediately after their posting.

Principles. The editorial policy of the journal is based on the principles of objectivity and impartiality at the selection of manuscripts with the purpose of their publication; high exactions to the quality of scientific studies; obligation and confidentiality of the reviewing of manuscripts; compliance of the collectivity in the decision making concerning the publication of manuscripts; accessibility and immediacy of the communication with the authors; strict compliance of author's and related rights (with the conclusion of the License agreement for the use of the work with each author (coauthor)).

The prevention of illegal publications is the responsibility of each author, editor, reviewer, publisher, and organization.

Ethics of publications. The Editorial Board of the journal demands that the authors keep the appropriate level of formal and ethical rules in the preparation and the publication of scientific works submitted to the Editorial Board of the journal. These norms are determined by the quality standards for scientific articles accepted in the world scientific community, in particular, by the publication principles of the Publishing Ethics Resource Kit (PERK), recommendations of the academic publishing house Elsevier, Committee on Publication Ethics (COPE), the ethic code of Ukraine's scientists, and the work experience of foreign and Ukrainian professional communities, scientific institutions, editorial boards, and editorial staffs.

Ethic obligations of the Editorial Board of the journal

1. The Editorial Board is responsible for the level of the scientific content of the journal.
2. All scientific materials pass the careful selection and the «blind» reviewing. The Editorial Board reserves the right to reject a manuscript or to return it for a modification. The author must rework the manuscript in correspondence with the remarks of reviewers.
3. The Editorial Board evaluates manuscripts for their scientific content without any racial, gender, sexual, religious, ethnic or political bias, and makes the objective decisions independent of commercial or other interests, and ensures the fair process of reviewing.
4. The Editorial Board can reject a manuscript without reviewing, by considering that it does not correspond to the profile of the journal or plagiarism is detected in the text.
5. The Editorial Board opposes the falsification, plagiarism, submission of a single work into several journals, multiple copying of article's text in different places, and misleading the community as for author's real contribution to a specific scientific work.
6. The Editorial Board has right to withdraw the published article in the case of the violation of any rights or commonly accepted norms of the scientific ethics. About such fact of the withdrawal of the article, the Editorial Board will inform the author and the organization, where such work was executed.
7. The editorial staff provides no information concerning the content of a manuscript under consideration to any persons, except for those participating in its professional assessment.
8. According to the international legislation as for the compliance of author's rights, the materials of a site cannot be reproduced completely or partially in any form (electronic or printed) without the preliminary written agreement of the Editorial Board of the journal. If the published materials are used in the context of other acts, the citation of the original source should be obligatorily made.
9. Editors, authors, and reviewers must inform about their interests, which would affect their objectivity at the editing and reviewing of the manuscripts (the case of a conflict of interests). Such can be the intellectual, financial, personal, political, or religious interests.

Ethic obligations of authors

1. The author bears the complete responsibility for the content of the article and for the very fact of its publication.
2. The author should cite those publications that had the defining influence on the essence of studies presented in the article and those that can rapidly inform the reader about the earlier works important for the comprehension of the given trend. It is necessary also to properly indicate the sources of basically significant results used in the, if those results were not got by the author his/herself.
3. The plagiarism as an original work and the submission of the earlier published article are impermissible. If such facts will occur, the author will bear the complete responsibility.
4. Coauthors of the article should be those persons who gave a weighty scientific contribution to the submitted work and share liability for the obtained results. The author submitting the manuscript for the publication is responsible for that the list of coauthors includes only those persons who correspond to the authorship criterion and takes the responsibility for the consent of other authors of the manuscript for its publication in the journal.

Рекомендовано до друку Редакційною колегією журналу
(протокол № 9 від 17.09.2024 р.)

Recommended for publication by the Editorial board
(Minutes No. 9 of September 17, 2024)

При передруку посилання на журнал «Економіка України» обов'язкове
While using refer to «Economy of Ukraine» is obligatory

Адреса редакції:

01011, Київ, вул. Панаса Мирного, 26, кім. 602

тел. +38 (044) 280-12-34

E-mail: econom-ukraine@ukr.net

<https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/economyukr/index>

Редактор *І.В. Корнієнко*

Перекладач *А.О. Чепиленко*

Комп'ютерна верстка *К.М. Васильковська*

Підп. до друку 27.09.2024. Формат 70 × 108/16.

Гарн. Minion Pro. Тираж 138 прим.

Видавець і виготовлювач: ВД «Академперіодика» НАН України, 01004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4.

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001.

